

ЮЛІЙ ЦЕЗАР

Переклад Василь Мисик

ДІЙОВІ
ОСОБИ

<i>Юлій Цезар</i>	
<i>Октавій Цезар</i> <i>Марк Антоній</i> <i>Марк Емілій Лепід</i>	} триумвіри після смерті Цезаря.
<i>Цицерон</i> <i>Публій</i> <i>Попілій Лена</i>	} сенатори.
<i>Марк Брут</i> <i>Кассій</i> <i>Каска</i> <i>Требоній</i> <i>Лігарій</i> <i>Децій Брут</i> <i>Метелл Цімбер</i> <i>Цінна</i>	} змовники проти Юлія Цезаря.
<i>Флавій</i> <i>Марулл</i>	} трибуни.
<i>Артемідор Кнідський,</i> <i>Віщун.</i> <i>Цінна,</i> <i>Ще одич поет.</i>	учитель риторики. поет.
<i>Луцілій</i> <i>Тітій</i> <i>Мессала</i> <i>Молодий Катон</i> <i>Волуній</i>	} друзі Брута та Кассія.
<i>Варрон</i> <i>Кліт</i> <i>Клавдій</i> <i>Стратон</i> <i>Луцій</i> <i>Дарданій</i>	} слуги Брута.
<i>Піндар,</i> <i>Кальпурнія,</i> <i>Порція,</i>	слуга Кассія. дружина Цезаря. дружина Брута.

Привид Цезаря.

Сенатори, громадяни, вартові, слуги та ін.

Місце дії — Рим, околиця Сард, околиця Філіппи.

СЦЕНА 1

Рим. Вулиця.

Входять Флавій, Марулл та дехто з громадян.

Флавій Геть звідси, ледарі! Ідіть додому!
 Це що вам — свято? Знаєте ж усі,
 Що в будень вам, ремісникам, не вільно
 Виходити із дому без прикмети
 Свого майстерства. Гей! Ти хто за фахом?

1-й громадянин Я, добродію, тесля.

Марулл А де ж фартух ремінний, де твій шнур?
 Чому сьогодні в одязі новому?
 А ти? Який у тебе фах?

2-й громадянин Правду кажучи, добродію, перед добрим майстром я, коли хочете, простий полатайко.

Марулл А за фахом хто? Скажи пряміше.

2-й громадянин Фах у мене, добродію, такий, яким можна, я думаю, заробляти з чистим сумлінням: а це, добродію, означає, що я латаю всяку негідь.

Флавій Фах, фах який, плутяго? Чуеш? Фах!

2-й громадянин Я прошу вас, добродію, не роздирайтесь так зі мною. Та коли вже роздеретесь, добродію, я можу й вас полатати.

Марулл Що ти плетеш? Мене латають, нахабо!

2-й громадянин Та не вас, добродію, а взуття ваше.

Флавій Ти, отже, швець — чи як?

2-й громадянин Ваша правда, добродію: живу я тільки зі свого шила. Коли й утручаюсь у чоловічі або жіночі справи, то тільки своїм шилом. Я, добродію, справді лікар старих черевиків: коли їм стає круто, я лікую їх. Найпорядніші люди, яким доводиться ступати на волячий ремінь, ходять тільки завдяки моему майстерству.

Флавій А чом же ти сьогодні не в майстерні?
Навіщо водиш цих людей по місту?

2-й громадянин По правді кажучи, добродію, щоб вони стоптали свої черевики й піддали мені роботи. Та нівроку, добродію, ми влаштували свято: аби побачити Цезаря й потішитись його тріумфом.

Марулл Потішитись? Кого ж він переміг?
Яких заручників веде до Рима,
Їх путами пишаючись? О пні,
О бовдури! Ви не бездушні — гірше!
О римляни жорстокі та безсерді!
А що ж Помпей? Хіба не ви, бувало,
Вилазили на мури та бійниці,
На вежі та зубці, на димарі
Із дітьми на руках — і там весь день,
Весь довгий день терпляче дожидали,
Щоб подивитись, як Помпей великий
В'їжджає в Рим. І, ледве колісниця
Його з'являлась, чи не ви гукали —
Та так, аж Тібр у берегах здригався,
Вчуваючи луну вітань загальних
Під кручами навислими?
І от ви знову в одязі святковім?
І святом робите собі цей день?
І квіти сиплете тому під ноги,
Хто свій тріумф обмив Помпея кров'ю?
Геть звідси!
Розходьтеся і вдома на колінах
Моліть богів, щоб одвернули кару,
Накликану невдячністю такою!

Флавій Ідіть же, земляки, й за гріх оцей
Усіх убогих, як самі, скликайте,
Її ведіть до Тібру, й виплачте всі сльози,
Аж поки течія його найнижча
Йому найвищі поцілує кручі.

Усі громадяни виходять.

Глянь — найзапекліші прийшли до тям
І пошезали з каяттям безмовним.
Ти йди до Капітолію — тудою,
А я в цей край. Зривай прикраси скрізь,
Де статую увінчану побачиш.

Марулл Зривати? Як?
Адже ж сьогодні свято луперкалій.

Флавій То й що ж, як свято? Хай ніде трофеї
На Цезаревих статуях не виснуть.
Я розганятиму народ із вулиць,
Ти теж розгонь, де стовпища побачиш.
Коли обскубити Цезареві крила,
Він вище не підніметься за інших,
А ні — злетить, що й оком не сягнути,
І нас усіх повергне в рабський страх.

Виходять.

СЦЕНА 2

Там же. Міський майдан.

Сурми. Входять Цезар, Антоній, готовий до змагань з бігу, Кальпурнія, Порція, Децій, Цицерон, Брут, Кассій та Каска. За ними — великий натовп, серед натовпу — віщун.
Позад усіх — Марулл і Флавій.

Цезар Кальпурніє!

Каска Гей, тихше! Цезар говорить.

Сурми змовкають.

Цезар Кальпурніє!

Кальпурнія Я тут, мій пане.

Цезар Будь
Перед Антонієм, коли він рушить.
Антонію!

Антоній Що, Цезарю, мій пане?

Цезар Як побіжиш, то не забудь торкнутись
Кальпурнії. Бо наші старші кажуть,
Що доторк у священнім бігу ніби
Лікує від безплідності.

Антоній Гаразд.
Нам слово Цезаря — закон.

Цезар Рушай же
Й пильнуй обрядів.

Сурми.

Віщун Цезарю!

Цезар Хто кличе?

Каска Скажіть, хай всі замовкнуть! Тихше, тихше!

Сурми змовкають.

Цезар Хто обізвався з натовпу до мене?
Хто «Цезарю!» гучніш за сурми крикнув?
Озвися ж: Цезар слухає твій голос.

Віщун Бійсь безрезневих ід.

Цезар Хто він такий?

Брут Якийсь віщун від безрезневих ід
Тебе застерігає.

Цезар Приведіть же
Його сюди, щоб я лице побачив.

Кассій Гей, ти там! Вийди з натовпу й поглянь
На Цезаря.

Цезар Що скажеш? Повтори.

Віщун Бійсь безрезневих ід.

Цезар Це маячіння. Годі з ним. Ходімо.

Звук сурми. Усі виходять, крім Брута та Кассія.

Кассій На перегони підеш подивитись?

Брут Я? Ні.

Кассій Ходім, прошу тебе.

Брут Мені не до розваг. Немає в мене
Грайливості Антонія. Не хочу
Твоїм бажанням стати на заваді.
Я полишу тебе.

Кассій Я з деякого часу вже не бачу
В очах твоїх любові тої, Бруте,
Що звик я перше бачити. Занадто
Суворо й твердо ти, немов з чужим,
Поводишся з своїм найближчим другом.

Брут Не помиляйся, Кассію. Коли -
Хмурніе погляд мій, це означає,
Що я стурбований самим собою.
Мене терзять думки розбіжні стали,

Лише мені властиві — і можливо,
Що це вони спотворили мій звичай.
Та хай це друзів Брута не тривожить.
А ти ж бо, Кассію, із їх числа,
І хай вони цього не поясняють
Нічим, крім того, що нещасний Брут
В борні з собою забуває іншим
Свою прихильність широко виявляти.

Кассій Цього не знав я, Бруте, і тому
Ховав від тебе задуми важливі.
Скажи, чи можеш ти своє лице
Побачить, Бруте добрий?

Брут Ні, бо око,
Лише в чомусь відбившись, спроможне
Себе побачити.

Кассій Це так.
І дуже, дуже всі шкодують, Бруте,
Що ти дзеркал не маєш коло себе,
Які відбили б і тобі на очі
Звели твою заховану достойність.
Я чув, що найповажніші із римлян,
Крім Цезаря безсмертного, про тебе
Говорячи і стогнучи під гнітом,
Очей видющих Брутові бажають.

Брут В які ти небезпеки завести
Мене надумав, що шукати радиш
Того, чого в мені немає?

Кассій Ось вислухай мене, мій добрий Бруте:
Коли ти згоден, що себе побачить
Ти можеш тільки в дзеркалі, то я,
Як вірне дзеркало, в тобі смиренно
Відкрию те, чого ти й сам не знаєш.
Не сумнівайся ж у мені: якби
Я був гульвісою і пустословом
І присягав на дружбу з першим стрічним,
Підлещувавсь до всіх, а потім підло
Їх обмовляв, або якби ти знав,
Що я братаюсь із усім набродом
На гульбищах, тоді мене побоюйсь.

Сурми та вигуки.

Брут Що там за галас? Я боюсь, народ
Там обирає Цезаря на царство.

Кассій То ти цього боїшся? Отже, я
Вважатиму, що ти цього не хочеш.

Брут Не хочу, ні. Хоч я люблю його...
Але чому так довго ти мене
Випитуєш? І що сказати маєш?
Як піде мова про добро загальне,
То дай мені на вибір честь і смерть,
Я не вагатимусь ані хвилини —
І шлюся на богів, що більше я
Шаную честь, аніж боюся смерті.

Кассій Я знаю, Бруте, твій високий дух
Так само, як лице твоє. Тому-бо
Я говоритиму лише про честь.
Не знаю, що гадаєш ти та інші
Про це життя. А я — я радше вмер би,
Аніж отак і далі животіти
У дрижаках перед таким, як сам.
Я зроду вільний, як і Цезар. Ти —
Так само. Годувались ми не гірше,
І холод зим витримуєм, як він.
Пригадую, в один бурхливий день,
Як Тібр сердито в берег бився, Цезар
Мене спитав: «Чи зважишся стрибнути
Зі мною в вир отой і доплисти
Он до тієї місцини?» Я відразу ж
У всім спорядженні стрибнув у воду
І Цезаря гукнув. Стрибнув і він.
Потік ревів, а ми його від себе,
Напружуючи м'язи, відбивали
І, борючись із ним, пливли вперед.
Та перше, ніж мети ми досягли,
Він крикнув: «Кассію, рятуй, бо гину!»
І, як Еней, прапращур наш великий,
Що в Трої виніс на собі старого
Анхіза з полум'я, так виніс я
Із Тібру Цезаря. І він сьогодні
Нам богом став, а Кассій перед ним
Тепер ніщо і спину мусить гнути,
Як Цезар мимохідь йому кивне.
В Іспанії він трясцю підхопив,
І в нападах її не раз я бачив,
Як він тремтів. Еге ж, цей бог тремтів!
Збулися кольору уста тремтячі,
А очі втратили той блиск, яким

Жахали світ. Я чув, як він стогнав,
Так! І язик, що римляни уважно
Всі слухають і річ його у книги
З повагою записують, покликав:
«Тітінію, Тітінію, води!» —
Мов хвора дівчина. О ви, боги!
Мене дивує, що такий безсилок
Зоставив світ позаду й вийшов сам
На перше місце.

Сурми та вигуки.

Брут

Знов усі кричать!

То, мабуть, Цезаря народ вітає
З новими почестями.

Кассій

Так, мій друже.

Він, мов Колос, піднявся над бідним світом,
А ми, маленькі, ходим під тяжкими
Його погами й виглядаєм місця,
Де б у ганебній опочить могилі.
Буває, що самі для себе долю
Ми творимо. Тут не в планетах річ,
А в нас самих, у наших звичках рабських.
Ти Брут, він Цезар: ну то й що, що Цезар?
Чом те ім'я гучніше, ніж твоє?
Напишеш їх — твоє нічим не гірше.
Вони й в устах однакові обое.
Зваж їх — твоє не легше. Чарівник
Твоїм ім'ям теж викликав би духа.
Ім'ям усіх богів я хочу знати,
Чим годувався змалечку наш Цезар,
Що виріс велетнем. Стидайсь, епохо!
Ти втратив, Риме, благородство крові!
Епоха жодна, з самого потопу,
Не славилась одним-єдиним мужем.
Коли про Рим казали, що його
Просторі мури — для одного мужа?
А нині в Римі нашим тільки й місця
Лише для одного такого мужа.
Таж ми обидва чули від батьків,
Що жив тут Брут колись, якому в Римі
Не менш ненависний був трон царя,
Ніж трон диявола.

Брут Що любиш ти мене, я знаю, друже,
Й здогадуюсь, на що ти натякаєш.
А що про все це думаю, тобі
Я потім розповім. Але тепер
Не хочу квапитись, і ти, будь ласка,
Не приспішай мене. Я обміркую
Твої слова — і що сказати маєш,
Я вислухаю й виберу годину,
Щоб і послухать про високі справи,
І дати відповідь. Але тим часом,
Мій благородний друже, пам'ятай:
Для Брута легше стати селяком,
Ніж удавати з себе сина Риму
В тяжких обставинах, в які цей час
Поставити нас може.

Кассій Я радий, що мої слова немудрі
Хоч стільки викресали жару з Брута.

Брут Скінчились ігри, вже вертає й Цезар.

Кассій Як мимо йтимуть, Каску за рукав
Сіпни, і він, на свій манір сердитий,
Розкаже нам про все, що там творилось.

Входить Цезар зі своїм почтом.

Брут Так я й зроблю. Але дивись, яка
У Цезаря сердита на обличчі
Палає пляма! А всі інші мовби
Прошпетились. Кальпурнія бліда,
А в Ціцерона, ніби у тхора,
Червоні очі аж горять, як часом
У Капітолії, коли йому
Сенатори перечать.

Кассій Каска нам
Про все розкаже.

Цезар Гей, Антоній!

Антоній Цезар?

Цезар Волю я навколо себе мати
Лиш товстунів прилизаних, що сплять
Вночі спокійно. В Кассія ж обличчя
Худе й голодне; він усе в думках.
Таких людей найкраще стерегтись.

Антоній Не бійсь його: адже він благородний,
Добропорядний римлянин.

Цезар Якби ж
Він гладший був! Я не боюсь його,
Але якби до страху був я здатний,
Нікого б іншого не уникав
Я так, як Кассія того худого.
Усе читає він, за всім пильнує,
І всі діла людські він бачить наскрізь
Не любить ігор — так, як любиш ти,
Антонію; не слухає музик,
Сміється рідко й так, мов сам себе
Висміює і дух свій шпетить гірко
За те, що дався розсмішити. Люди
Такі, як він, дивитися спокійно
Не можуть на достойніших за себе,
І цим вони найбільше небезпечні.
Кажу про те, чого боятись треба,
А не про те, чого я сам боюся,
Адже ж я завжди Цезар. Перейди
На правий бік, я цим не чую вухом,
І розкажи, що думаєш про нього.

Цезар з почтом, крім Каски, виходить.

Каска Ти за рукав сіпнув мене. Ти хочеш
Поговорити?

Брут Так. Скажи нам, що
Сьогодні сталося там? Чому такий
Похмурий Цезар?

Каска Але ж ти був із ним, хіба не так?

Брут Якби я був, я б не питав у Каски.

Каска Ну, йому там піднесли корону; а коли піднесли,
він відіпхнув її рукою, ось так. І тоді народ загукав.

Брут А вдруге чому гукали?

Каска Та все того ж.

Кассій А втретє? Та вони гукали тричі?

Каска Та все того ж.

Брут То що, підносили корону тричі?

Каска Та вже ж, і він відштовхував її тричі, і щоразу відштовхував лагідніше, ніж попервах, і за кожним разом мої шановні земляки гукали.

Кассій Хто підносив йому корону?

Каска Та Антоній же.

Брут Розкажи, як це було, добрий Каско.

Каска Легше мені повиснути в зашморгу, аніж розказати, як воно було. То ж було просто сміховище. Я й не зважав на нього. Бачив, як Марк Антоній підніс йому корону, та й була то ніяка не корона, а щось на зразок лаврового вінка, як я вже казав, він відіпхнув його, хоч — як на мене — радісінський був її взяти. Тоді Антоній підніс корону знов; і він відіпхнув її знову, та, як на мене, дуже неохоче випустив зі своїх пальців. І тоді той підніс йому вінець утрете. Він відіпхнув і втрете. І юрба щоразу гукала, коли він відмовлявся, і плескала своїми шкарубкими долонями, й підкидала вгору свої заяложені ковпаки, і напустила стільки смердючого віддиху, коли Цезар відмовлявся від корони, що це мало не задушило Цезаря, бо він зомлів і впав. А щодо мене, то я не посмів реготати, щоб не вдихнути того поганого повітря.

Кассій Стій, стій, прошу тебе! Так він зомлів?

Каска Він упав серед майдану, з рота в нього виступила піна, і не мовив більше ні слова.

Брут Це може бути: в нього ж чорна неміч.

Кассій Ні, ні, у Цезаря її немає:

Це в нас вона — у тебе, в мене, в Каски.

Каска Не знаю, що ти під цим розумієш, але знаю добре, що Цезар упав. Назвіть мене брехуном, коли той набрид не плескав і не свистів йому, неначе акторам у театрі, в міру того як він то подобався, то не подобався йому.

Брут Що ж він сказав, коли прийшов до тями?

Каска Ого! Ледве побачив — перед тим як упасти, — що людське бидло радіє щоразу, коли він відмовляється від корони, то розстебнув свій камзол і сказав, щоб вони йому перерізали горло. Був би я ремісник, то спіймав би його на слові, щоб мені провалитись у пекло разом з тією негіддю. Отже, він упав. А коли опам'ятався, запитав, чи не зробив він і чи не сказав чого не до речі, і прохав їхні милості вибачити йому його хворість. Три-чотири дівки коло мене закричали: «Сердешенький!» — і всі вибачили йому від широкого серця. Та нема чого зважати на них: якби Цезар узяв під меч їхніх матерів, вони зробили б те саме.

Брут І потім геть пішов такий похмурий?

Каска Так.

Кассій А Ціцерон сказав що-небудь?

Каска Сказав, але по-грецькому.

Кассій Що ж саме?

Каска Якби я таке сказав, то ніколи більше не глянув би вам у вічі. Але ті, що зрозуміли його, пересміхались поміж собою й хитали головами. А для мене то все була темна греччина. Можу розповісти вам ще деякі новини: Марулла та Флавія за те, що зривали пов'язки зі статуй Цезаря, позбавили права промовляти. Прощайте ж. Було там ще немало дурощів, та всього не згадаєш.

Кассій Що, повечеряєш у мене, Каско?

Каска Та ні, я вже запрошений сьогодні.

Кассій А завтра пообідаєш зі мною?

Каска Пообідаю, якщо буду живий, і ти не передумаєш, і обід буде пристойний.

Кассій Гаразд, я ждатиму тебе.

Каска Жди. Прощайте ж обидва.

(Виходить)

Брут Яким же недотепою він став!
А бистрий був, коли ходив до школи.

Кассій Він і тепер такий, як припаде
Йому високу й небезпечну справу
Виконувать. Він тільки удає
Ледачого. А вся його брутальність —
Приправа до ума, що помагає
Його слова меткі перетравити
Із більшою охотою.

Брут Це правда. Я тепер тебе покину.
А завтра, коли хочеш ти, до тебе
Прийду поговорити, чи до мене
Сам завітай — я ждатиму.

Кассій Гаразд.
А поки що — подумай про загал.

Брут виходить.

Ти благородний, Бруте, так. І все ж
Я бачу, що метал твій, гідний шани,
Для інших діл перекувати можна.
Тож краще всім таким триматись разом:
Бо де та міць, яку ніщо не звабить?
Мене не терпить Цезар. Та зате
Він любить Брута. І якби тепер
Я Брутом став, а він зробився мною,
Він не умовив би мене. Цю ніч
Я Брутові листи під вікна кину,
Всі — різним почерком, немов од різних
Його співгромадян, і всі про те,
Як Рим ім'я його шанує, й там же
Про честолюбство Цезарево натяк.
Хай пам'ятає Цезар: похитнем
Його престол або ж самі впадем.
(Виходить)

СЦЕНА 3

Там ж Вульція.

Грім, блискавка. Входять з протилежних боків Каска з оголеним мечем та Ціцерон.

Ціцерон Каска? Добри вечір. Чи ти провів
Додому Цезаря? Але чому ти
Задихався? І дивишся так пильно?

Каска Тобі байдуже, що уся земля
Тремтить билинкою? О Ціцероне!
Я бачив вихорі, що вузлуваті
Дуби з корінням виривали, бачив,
Як океан бундючний вирував
І пінився, здіймався під грізні хмари,
Але ніколи до цієї ночі
Не бачив я грози, що ронить пломінь!
Чи не війна у небі міжусобна?
Чи, може, світ оцей своїм зухвальством
Богів подвигнув на страшну руїну?

Ціцерон Коли ти бачив щось іще дивніше?

Каска Звичайний раб — його в лице ти знаєш —
Зняв ліву руку, і вона палала,

Немов горять два смолоскипи разом,
Але не чула болю й не спеклася.
Крім того,— я ще й меч не вклав у піхви,—
Навпроти Капітолія мені
Зустрівся лев, поглянув грізно й геть
Пішов, мене минаючи. Там сотня
Старих, блідих жінок у купу збилась,
Вони клялись, спотворені від страху,
Що бачили, як люди вогняні
Проходжувались вулицями. Вчора
Опівдні птах нічний посеред ринку
Лукав і скиглив. Як такі прикмети
Збігаються, нехай ніхто не каже:
«Це річ природна, ось її причини».
Бо певен я: вони віщують зло
Тим сторонам, в яких вони з'явилися.

Цицерон І справді, ми живемо в дивний час.
Та люди все по-своєму тлумачать,
Не проникаючи у сенс речей.
Чи прийде Цезар завтра в Капітолій?

Каска Так, бо Антонію він доручив
Тебе про це звістить.

Цицерон Добраніч, Каско.
Не для прогулянок така бурхлива
Нічна пора.

Каска Добраніч, Цицероне.

Цицерон виходить.

Входить Касцій.

Касцій Це хто там?

Каска Римлянин.

Касцій Я чую — Каска.

Каска У тебе добрий слух. Оце-то ніч!

Касцій Прекрасна для людей добропорядних.

Каска Хто бачив, щоб отак грозило небо?

Касцій Той, хто спізнав усю землі гріховність.
А щодо мене, я блукав по місту,
Віддавшись оцій зловісній ночі,
Геть розстебнувшись, Каско, от як бачиш,

І громовицям оголивши груди;
І кожний раз, як блискавка блакитна
Немов папала глибини неба,
Я підставляв себе, як ціль, під самий
Її вогонь.

Каска Навіщо ж небеса
Так спокушати? Суджено людині
Боятись і тремтіть, коли боги
Страшними посланцями нас дивують.

Кассій Тупий ти, Каско, і нема в тобі
Живущих іскор, римлянам властивих,
Або ж ти гасиш їх. Ти зблід, ти зириш
На ці химерні корчі небозводу,
Увесь обнятий подивом і страхом.
Та як розмислиш ти, чому навколо
Всі ці вогні, ці привиди летючі,
Чому старі, дурні й малі віщують,
Чом так поводяться всі звірі й птиці,
Чом ці істоти всі так одмінились,
Чому так звичай свої й природу
Спотворюють, о, ти тоді узнаєш,
Що все це надихнули небеса
І учинили їх вони знаряддям
Перестороги й страху перед гіршим.
Я міг би, Каско, тут назвати мужа,
В усьому схожого з цією ніччю,
Що блискає, й могили розкриває,
І рикає капітолійським левом.
Хоч сам він силою такий, як ми,
Але так страшно виріс, так безмірно,
Як спалахи оці жахливі й грізні.

Каска Ти Цезаря на думці маєш, так?

Кассій Хто б це не був. Хоч римляни й тепер
Тілами й м'язами такі, як предки,
Та — горе нам — в нас дух батьків погас!
Не батьківські, а материнські нами
Керують звичай. Ми по-жіноцьки
Своє ярмо, свої страждання терпим.

Каска І справді: чув я, Цезаря в сенаті
Царем над нами оголосять завтра,
І він носитиме свою корону
На морі й на землі, лише не тут,
В Італії.

Кассій

Я знаю, де тоді
Кинджал повішу, знаю, як звільнить
Від рабства Кассій Кассія. Боги!
Отак ви силу даєте безсилим,
Отак тиранам несете поразку:
Ні вежі з каменю, ні мури мідні,
Ні тюрми темні, ні залізні пута
Не можуть подолати сили духу.
Ні, втомлене від світських перепон,
Життя згасить себе само спроможне...
Як я це знаю, хай і всі пізнають,
Що сам із себе скинути я здатний
Гніт деспота.

Знову грім.

Каска

Так само, як і я.
Адже й в руці раба доволі сили
Розбити свій полон.

Кассій

Чому ж тоді
У нас тираном Цезареві бути?
Сердега! Як би міг він стати вовком,
Коли б не знав, що римляни — ягнята?
Чи стати левом, якби ми не стали
Для нього ланями? Хто хоче швидко
Вогонь великий розпалить, спочатку
Підпалює сяку-таку соломку.
Яке ж сміття ти, Риме, що зробився
Підпаливом, аби таке нікчемство
Осяяти, як Цезар! Але що ж
Ти вдіяла зі мною, туго? Може,
Я розмовляю з добровільним в'язнем
І матиму за це відповідати!
Та збройний я і не боюсь нічого.

Каска

Ти розмовляєш з Каскою, що слова
Не кидає на вітер. Ось рука.
Згуртуй людей, щоб кривду побороти,
І я піду з тобою якнайдалі.

Кассій

Ну що ж, домовились. І знай, що я
Умовив декого з найкращих римлян
Зі мною разом розпочати справу
З почесно-небезпечною метою.
Я знаю, що вони мене тепер

Очікують у портику Помпея,
Бо вулиці в таку жахливу ніч
Безлюдні й мертві. І самі стихії
Скидаються на задум наш, в якому —
І кров, і полум'я, й найбільший жах.

Каска Спинися, стань, — он хтось сюди спішить.

Входить Цінна.

Кассій А, Цінна! Пізнаю його ходу.
Це друг. Куди ти поспішаєш, Цінно?

Цінна Тебе шукаю. Хто тут? Чи не Цімбер?

Кассій О ні, це Каска. Це учасник наших
Розпочинань. Так що ж, мене там ждуть?

Цінна Я дуже радий. Що за ніч! Сьогодні
З нас дехто бачив явища предивні.

Кассій Та чи мене там ждуть? Кажи!

Цінна Так, ждуть.

О Кассію, якби ти тільки міг
Ще й благородного підмовить Брута!..

Кассій Будь задоволений. Оцю записку
На преторове крісло поклади,
Щоб Брут знайшов її. Ось це йому
Вкинь у вікно. А це приліпиш воском
До статуї старого Брута. Потім
Вертай у портик, там ти знайдеш нас.
Чи є там Децій Брут, чи є Требоній?

Цінна Всі, крім Метелла Цімбера: подався
До тебе він додому. Ну, покваплюсь
І рознесу оці твої папери.

Кассій Упораєшся — йди в театр Помпея.

Цінна виходить.

Що ж, Каско, треба нам до ранку Брута
Відвідати. Він з нами на три чверті,
А як відвідаєм, наш буде й весь.

Каска О, як народ його шанує й любить!
Те, що за злочин би у нас вважали,
Він, як алхімік, іменем своїм
Оберне на заслугу й доброчесність.

Кассій Ти добре зрозумів, що значить він
І честь його для нас. Ходім же звідси,
Бо ніч минає. Ми його до світу
Підіймемо й упевнимось у ньому.

Виходять.

ДІЯ ДРУГА

СЦЕНА 1

Рим. Сад Брута.

Входить Марк Брут.

Брут Гей, Луцію! Агов!
За рухом зір я визначить не можу,
Чи скоро світ. Гей, Луцію! Ти чуєш?
І я б хотів так солодко заснути.
Гей, Луцію! Вставай, кажу! Вставай!

Входять Луцій.

Луцій Ти кликав, пане?

Брут Так. Принеси в мою кімнату свічку.
А як засвітиш, то поклич мене.

Луцій Так, пане.
(Виходить)

Брут Так, тільки смерть. Керуюся я тут
Добром не особистим, а загальним.
Він хоче, щоб його коронували;
Яким тоді він стане — от питання.
На сяйво дня вилазить гад — і треба

Нам стерегись тоді. Коронувати?
І дати жало, яким він буде нам
Загрожувати на власне впадолюбіння?
Найнебезпечніші великі тим,
Що владу відділяють від сумління.
Не помічав я, правда, щоб у нього
Борола розум пристрасть. Та відомо,
Що юний гонор у покорі бачить
Собі драбину, й поки вгору лізе,
Ще озирається назад, а там,
Коли сягне найвищого шабля,
То до драбини обертає спину,
Й зорить у небо, й зневажа шаблі,
Що підняли його. Але йому
Цього ми не дозволимо. Оскільки ж
Для звади з ним ще приводу немає,
Ми скажемо так: те, що вже є у ньому,
Безмірно може розростись і згодом
Такі й такі перейде межі. Тим-то
Вважатимем його яйцем гадючим,
Що дасть нову змію, не менш отруйну.
І вб'єм у зародку.

Входить Луцій.

Луцій Уже там свічку засвітив я, пане.
Шукавши кремінь, на вікні знайшов
Я запечатане оце послання.
Його там не було, коли лягав я.
(*Подає листа*)

Брут Іди й лягай ізнов, бо ще не ранок.
Ще завтра іди безрезневі. Так?

Луцій Не знаю, пане.

Брут Поглянь у календар, я хочу знати.

Луцій Я зараз, пане.
(*Виходить*)

Брут В повітрі так мигтять зірки летючі,—
При світлі їхньому читати можу.
(*Розпечатує листа й читає*)
«Ти, Бруте, спиш: прокинься, глянь на себе!
Чи має Рим... Промов, удар, врятуй!
Ти, Бруте, спиш: прокинься!»

Підбурення такі мені частенько
Хтось підкидав, де міг я підібрати.
«Чи має Рим...» Це так собі я мушу
Доповнити: чи має Рим підпасти
Під владу одного? Що, Рим? Той Рим,
Що прашури мої з його майданів
Тарквінія змели, коли назвався
Царем він, так? «Промов, удар, врятуй!»
Промовити і вдарити благають?
О Риме, обіцяюся, коли
Можливий порятунок, ти від Брута
Його одержиш.

Входить Луцій.

Луцій Два тижні березня минуло, пане.

Стук за сценою.

Брут Гаразд... Хтось стукає. Піді зустрінь.

Луцій виходить.

Відколи Кассій підбивав мене
На Цезаря, я не заснув.
Між першим намислом і доконанням
Страшного вчинку весь проміжок схожий
На марення або поганий сон.
Наш дух тоді з його знаряддям смертним
Зіходить на раду — і в людині,
Немовби у маленькім королівстві,
Болюче починається повстання.

Входить Луцій.

Луцій Це, пане, брат твій, Кассій. Він з тобою
Поговорити хоче.

Брут Він один?

Луцій Ні, пане, з ним є люди.

Брут Ти їх знаєш?

Луцій Ні, пане: капелюхи в них на лоба
Насунуті, обличчя — під плащами.
Так, що очима розпізнати їх
Ніяк не можна.

Луцій виходить.

Це — спільники мої. О змово! Сором
Тобі вночі, коли все зло на волі,
Свій небезпечний образ появити.
А де ж ти знайдеш серед дня таку
Собі печеру, щоб замаскувала
Твій вид потворний? І не пробуй, змово.
Ти хоч під усміхом його ховай,
Бо як наважишся іти відкрито,
Не знайдеться й в Еребі тьми такої,
Яка б від тебе відвернула кару.

Входять змовники: Кассій, Каска, Децій, Цінна, Метелл Цім-
бер та Требоній.

Кассій Здається, надто сміливо тебе
Ми будимо, о Бруте. Добрий ранок!
Що, ти не ждав нас?

Брут Я вже встав, але
Всю ніч не спав. Я знаю цих людей?

Кассій Усіх до одного, і всі вони
Тебе шанують, і хотіли б тільки,
Щоб ти про себе був такої ж думки,
Яку про тебе має славний Рим.
Оце Требоній.

Брут Я його вітаю.

Кассій Це Децій Брут.

Брут Його вітаю теж.

Кассій Це Каска, Цінна та Метелл.

Брут Я радо
Вітаю всіх.
Які ж то втрутились турботи пильні
Між вашим сном і ніччю?

Кассій Дозволь сказати дещо.

Брут і Кассій перешіптуються.

Децій Отам он схід. Вже, бачиться, світає?

Каска Ні.

Цінна Але ж, добродію, ті сиві смуги,
Що прошивають хмари, день віщують.

Каска Обидва помилились ви, признайтесь.
Куди мечем я вказую, отам
І є схід сонця. Він на південь далі
Відсунувся, як навесні буває.
Два місяці мине, і загориться
Воно аж там, на півночі. А схід —
Звідсіль у напрямку на Капітолій.

Брут Давайте руки ваші — всі, усі.

Кассій І рішення присягою скріпимо.

Брут Не треба, ні! Якщо обличчя тужні
І наші муки, утиски щоденні
Вам замалі спонуки, що ж, тоді
Все киньмо завчасу, і кожен хай
Возляже на своїм ледачим ложі,
І хай собі тиранство гордовите
Зростає й знищує, кого захоче.
Коли ж те все — я певен — має досить
Вогню в собі, щоб запалить несмілих,
Загартувать жіноцтво м'якосерде,
Тоді не треба острогів нам, браття,
Крім діла нашого, що поведе
Нас до повстання. Нащо ті заруки,
Як римлянин дає вам незрадливе
І певне слово? Клятв не треба кращих —
Хіба обіцянку взаємну честі,
Що буде так, а ні — то всі поляжем.
Хай присягає жрець і боягуз,
Нікчемне падло і душа стражденна
Того, хто кривді радий, хай клянеться
Лише непевний! Не ганьбіть же наш
Високий задум, наших серць завзяття
І думкою про те, що наша справа,
Що замах наш присяги потребує.
Ту кров, що римлянин у жилах носить —
І гідно носить — найпідліша в світі
Вина зганьбить, коли найменшу частку
Зламає обіцянки він своєї.

Кассій А Ціцерон? Чи вдатися й до нього?
Я думаю, він твердо з нами стане.

Каска Хай буде з нами й він.

Метелл

І неодмінно
Хай буде, хай! Його волосся срібне
Закупить нам і добру думку римлян,
І голоси, що вчинки наші схвалять.
І скажуть всі, що він нас направляв,
І нашу молодість, безумство наше
Покрие він поважністю своєю.

Брут

О ні, він не підходить! І не слід
Нам одкриватись перед ним: ніколи
Ніякої він справи не підтрима,
Що інші почали.

Кассій

Ну то й не треба.

Каска

Він справді не годиться.

Децій

Крім Цезаря, нікого не зачепим?

Кассій

Ти діло мовив, Децію. Вважаю,
Що Цезарів улюбленець Антоній
Без нього не повинен жити: він стане
Зловмисним змовником. Відомі вам
І засоби його — коли зуміє
Він їх поліпшить, то напевне зможе
Всіх нас утиснути. Щоб так не вийшло,
Хай гинуть разом Цезар і Антоній.

Брут

Ми аж занадто, Кассію, свій виступ
Скривавимо, як голову відітнем,
А потім члени знищим — тобто в гніві
Спочатку вб'єм, а потім озлимося.
Адже Антоній — часточка його!
Жерцями будьмо, а не різниками!
Ми проти духу Цезаря встаєм,
А людський дух в собі не має крові.
Якби могли ми дух його зламати,
Живим лишивши Цезаря! На жаль,
Він має згинати. Ласкаві друзі!
Убиймо ж сміливо його, без злоби,
Як жертву для богів, його заколем,
А не як тушу для собак. І хай
Серця в нас, як кмітливі хазяї,
Спочатку збурять слуг на вбивство й потім
Пошпетять для годиться їх, і в цьому
Усі вбачатимуть не зло, а слушність.
Тоді ніхто не скаже: «Ви убивці,—
А назовуть цілителями нас.
А про Антонія ти не турбуйся:

Бо що подіє Цезаря рука,
Як голови у Цезаря не буде?

Кассій І все ж боюся я, бо та любов
До Цезаря, що в ньому вкорінилась...

Брут І все ж, мій Кассію, забудь про нього:
Коли він любить Цезаря, то тільки
Хіба помре, горюючи за ним,
Та й то навряд: занадто до смаку
Йому бенкети, лови, товариство.

Требоній Його не слід боятись. Хай живе.
Над цим і сам він потім посміється.

Б'є годинник.

Брут Цить! Порахуємо.

Кассій Пробило три.

Требоній Пора розходитися нам.

Кассій Ми досі
Не знаємо, чи вийде нині Цезар,
Бо віднедавна став він марновірним
І полишив свою колишню гадку
Про сні, фантазії та передвістя.
Можливо, явні чудеса оці
Та незвичайний жах цієї ночі
Укупі з віщуваннями авгурів
Його затримають сьогодні вдома.

Децій Цього не бійтесь. Я його зумію
Умовити, бо він же любить слухать,
Як ловлять деревом єдиного, а
Ведмеда дзеркалом, слона — підкопом,
В тенети — лева, а людину — словом
Підлесливим. Скажу, що він не терпить
Облесників, і він відкаже: «Так»,
Піддавшись на лестощі. Дозвольте ж
За нього взятись.
Я Цезаря на інший лад настрою
І приведу його у Капітолій.

Кассій Ні, ні,— ми всі до нього підєм разом.

Брут О восьмій зайдемо — чи це не пізно?

Цінна Це — найпізніше. От би тільки встигнути!

Метелл На Цезаря гнівисься Кай Лігарій,
Бо той картав його за похвалу
Помпееві. Як дивно, що про Кая
Забули ми.

Брут Поклич його, Метелле,
Мене він любить і не марно. Хай
До мене прийде, я вже з ним домовлюсь.

Кассій Світає. Ми тебе покинем, Бруте,
Розходьтесь, друзі. Тільки пам'ятайте
Про обіцянку власну й покажіть,
Що ви насправді римляни.

Брут Братове,
Бадьорі й жваві будьте, не давайте
Ніякого знаку про задум наш,
А грайте так, як ті актори римські,
З незламним духом та самовладанням.
Щасти ж вам всім!

Усі, крім Брута, виходять.

Гей, Луцію! Вже спиш?
Ну що ж, потішся тяжко-медяною
Росою сну без видив тих та марень,
Якими мучить мозок нам турбота.
Тому-бо й спиш так міцно.

Входить Порція.

Порція Бруте, пане!

Брут Що, Порціє? Чому ти на ногах?
Твоєму ненадійному здоров'ю
Зашкодить цей холодний, вогкий ранок.

Порція Твоєму також. Ти недобрний, Бруте:
Ти в мене з ложа втік, а як вечеряв —
Враз із-за столу звівся, й став ходити,
І думати, й зітхати, схрестивши руки.
Коли ж я запитала, що з тобою,
На мене кинув ти суворий погляд.
На дальшу мову ухопився ти
За голову ще й тупнув нетерпляче.
Хоч я наполягала, ти мовчав —
І тільки помахом руки сердитим

Дав знак лишить тебе. І я пішла,
Аби тобі не збільшить нетерпіння,
Яке мені здавалось надто гострим,
І все ж надіялася я: то тільки
Від настрою, що в кожній людині
Міняється. Тобі він ані їсти,
Ні спати не дає, ні говорити.
Якби він міг і зовнішність твою,
Так як поводження твоє, змінити,
Тебе я не впізнала б. Любий муже,
Відкрийсь мені, чому ти так сумуєш.

Брут Я почуваюсь негаразд — і все.

Порція Брут — мудрий і якби почувся хворим,
То вжив би заходів для лікування.

Брут Я це й роблю. Йди ж, Порціє, й засни.

Порція Як, Брут хворіє, й ходить не одягшись,
І всотує холодну вогкість ранку?
Хворіє й нишком кинув тепле ложе,
Щоб удихнуть лиху заразу ночі
Й підсилити недугу? Ні, мій Бруте:
Твоя недуга — в тебе у душі.
За правом і обов'язком дружини
Її я мушу знати. На колінах
Своєю славною колись красою
Тебе я заклинаю, й усіма
Любовними присягами твоїми,
Й тією головною, що зв'язала
Навіки нас, відкрий мені, свій
Природній половині, через віщо
Ти журишся і що за люди в тебе
Були вночі? Шість або сім було їх,
І всі вони лице ховали — навіть
Від темряви.

Брут Встань, Порціє кохана!
(Підводить її)

Порція Якби ти добрий був, я підвелася б.
Чи сказано в угоді шлюбній, Бруте,
Щоб я не знала тайн твоїх? Чи стала
Я часткою твоєю лиш для того,
Щоб разом їсти й спати та розмову
Вести з тобою часом? Чи живу я
Аж на околиці твоїх бажань?

Коли не ближче, значить, я для Брута
Наложниця, не жінка.

Брут Ти для мене
Шановна, вірна жінка, і така ж
Ти дорога мені, як струм червоний,
Що скрізь моє скорботне серце ллється.

Порція Коли це так, я хочу тайну знати.
Я жінка, правда, але та, з якою
Сам благородний Брут таки ж побрався.
Я жінка, правда, але та, що має
Хорошу славу й зве Катона батьком.
Чи я для тебе тільки стать слабка
При батькові й при мужеві такому?
Відкрий мені свій задум — я його
Не викажу. Себе суворій пробі
Я піддала — ось тут собі стегно
Поранила. Коли таке стерпіла,
То як я зраджу таємниці Брута?

Брут О ви, боги! Зробіть мене достойним
Такої благородної дружини!

Стук за сценою.

Стий! Хтось постукав. Вийди на хвилину.
Я потім, Порціє, тобі відкрию
Свого серця тайни.
Всі зобов'язання свої з'ясую,
Всі знаки на моїм чолі скорботнім.
Іди ж, іди.

Порція виходить.

Хто стукає там, хлопче?

Входять Луцій та Лігарій.

Луцій Із вами хоче говорити хворий.

Брут А, Кай Лігарій, що Метелл про нього Мені казав. То відступись-но, хлопче! Ну як, Лігарію?

Лігарій Прийми, будь ласка,
Від язика недужого добридень.

- Брут* Не час тепер зав'язувати шию,
Лігарію! Тобі б тепер здоров'я!
- Лігарій* Я не слабкий, коли у Брута є
Якийсь високий подвиг на прикметі.
- Брут* Якраз такий і є у мене подвиг,
Якби ти тільки вислухав мене
Здоровим вухом.
- Лігарій* Усіма богами,
Що римляни їм моляться, клянуся:
Я вже здоровий!
(Скидає з шиї хустку)
Гідний сину Рима,
Його душа, поріддя чресел славних!
Ти воскресив мій напівмертвий дух,
Як чарівник. Скажи, щоб я побіг,
І я наздожену кого завгодно.
Так що ж робити?
- Брут* Лікувати хворих.
- Лігарій* А є й такі здорові, що повинні
Ми їх зробити хворими?
- Брут* Є, є.
Про це я розповім тобі, мій Каю,
Бо до такого ми й рушаєм зараз.
- Лігарій* Як вирушиш, я загорюся знову
Й подамся слідом на великий подвиг.
Хоч невідомий він мені, та досить,
Що Брут веде мене.
- Гримить грім.
- Брут* Іди ж за мною.
- Виходять.

Там же. Дім Цезаря.

Грім, блискавка. Входить Юлій Цезар у нічному одязі.

Цезар Цю ніч не спали ні земля, ні небо,
Кальпурнія аж тричі в сні кричала:
«Рятуйте! Ріжуть Цезаря!» Гей, хто там?

Входить слуга.

Слуга Я слухаю.

Цезар Скажи, нехай жерці заколють жертву,
І повідом про їхні віщування.

Слуга Я зараз, пане.
(Виходить)

Входить Кальпурнія.

Кальпурнія Шо, Цезарю, ти лагодишся з дому?
Тобі не слід виходити сьогодні.

Цезар Ні, Цезар піде. Завжди небезпеки
До мене ззаду крадуться. А глянуть
В обличчя Цезарю — одразу ж гинуть.

Кальпурнія Ніколи я не вірила в прикмети,
А нині їх страшусь. Один із варт
Розказує, яких вони страховищ
Набачились, крім тих, що їй нам являлись:
На вулиці левниця окотилась;
З могил розкритих повставали мертві;
На хмарах воїнів полки вогненні
Стиналися, неначе справжнє військо,
І окропляли кров'ю Капітолій,
І ясно чувсь навколо грім війни,
Іржання коней, стогін умирущих,
І скиглення, і виск примар повсюди...
О Цезарю! Ніколи ще такого
В нас дива не було, і я боюсь.

Цезар Що нам боги могутні посилають,
Того не одвернуть. Ці віщування
Не для самого Цезаря, для всіх.

Кальпурнія Смерть бідняків комет не накликає,
А смерть царів запалює все небо.

Цезар Є тисяча смертей у боягуза;
Хоробрий помирає тільки раз.
Мені здається найдивнішим з того,
Що досі бачив я, страх перед смертю:
Адже вона не промине нікого
І прийде в строк.

Входить слуга.

А що авгури кажуть?

Слуга Щоб ти сьогодні не виходив з дому.
Коли виймали нутрощі із жертви,
В них серця не було.

Цезар Ото боги
Так хочуть присоромить боягузів:
Твариною без серця був би Цезар,
Якби сьогодні побоявся вийти.
Ні, так не буде: знає небезпека,
Що Цезар небезпечніший за неї.
Ми — як два леви-близнюки, і я
За неї старший і страшніший. Отже,
Сьогодні Цезар вийде.

Кальпурнія О мій муже!
Ти в самовпевненості тратиш розум!
Ні, не виходь сьогодні: як не твій,
Мій страх тебе нехай удержить дома.
Ми пошлемо Антонія в сенат,
Хай скаже: ти нездужаєш сьогодні.
Навколішки благаю, не виходь.

Цезар Антоній скаже їм, що я недужий,
І ради тебе я зостанусь дома.

Входять Децій.

Ось Децій Брут, він повідомить їх.

Децій Чолом тобі, о Цезарю достойний!
Прийшов я провести тебе в сенат.

Цезар Ти дуже в слухний час прийшов. Вітай
Сенаторів від мене і скажи їм,
Що я сьогодні не прийду. Сказати

«Не можу» — фальш, «не смію» — й поготів.
Не хочу я прийти, так і скажи їм.

Кальпурнія Скажи: «він хворий».

Цезар Що, мені брехати?

Хіба на те простяг я так далеко
Свою звияжну руку, щоб старим
Я не насмілюся сказати правду?
Скажи їм просто, що не прийде Цезар.

Децій Але назви мені якусь причину,
Щоб слів моїх не осміяли там.

Цезар Причина та, що я не хочу, й тільки.
Доволі для сенаторів цього.
Та щоб тебе задовольнити, друже,
Бо я люблю тебе, відкрию правду:
Кальпурнія затримує мене;
Їй снилось, що із статуї моєї,
Мов із фонтана з сотнею відтулин,
Струміла чиста кров, і римська знать
Підходила і мила з сміхом руки.
І в цьому бачиться їй віщування
Бід неминучих, і лишитись дома
Вона мене благала на колінах.

Децій Повір, що хибно сон вона тлумачить.
Те видиво — прекрасне і щасливе:
І статуя твоя, і кров, що летиться
Із отворів, і римляни над нею —
Це знак того, що з тебе Рим великий
Смоктатиме живлющу кров, а знать
Поквапиться на пам'ятки й клейноди.
Таке нам сон Кальпурнії віщує.

Цезар І ти його нам добре розтлумачив.

Децій Це так. Але ж ще не все сказав я.
Скажу тепер: сенат постановив
Коронувати Цезаря сьогодні.
Коли скажу, що ти не хочеш вийти,
Він може передумати. Крім того,
Там буде зачіпка для глузування:
«Розпустимо сенат, аж поки краший
Дружині Цезаря присниться сон».
Ще й шепотітимуть, коли не прийдеш:
«Боїться Цезар».
Не гнівайся ж. Моя любов до тебе

Мені велить тобі сказати правду,
Бо розум мій керується любов'ю.

Цезар Кальпурніє, дурні у тебе страхи!
Аж соромно, що я тебе послухав.
Подайте тогу, я іду!

Входять Публій, Брут, Лігарій, Метелл,
Каска, Требоній та Цінна.

Публій Добридень, Цезарю!

Цезар Вітаю, друже.
Як Брут? І ти так рано підхопився?
Добридень, Каско! Слухай, Каю: Цезар
Тобі ніколи ворогом не був
Таким, як трясця, що тебе зсушила.
Котра година?

Брут Вже пробило восьму.

Цезар Спасибі ж вам за клопіт і за ласку.

Входить Антоній.

Ось і Антоній, наш гультай нічний.
І теж піднявся? Антонію, добридень!

Антоній Великий Цезарю, добридень!

Цезар Хай все там приготують.
Я винен, що примушую чекати.
А, Цінна? І Метелл? І ти, Требоній?
З тобою треба нам поговорити,
Тож не забудь до мене завітати
І задля певності тримайся ближче.

Требоній Я слухаю.

(Убік)

Так близько, що це буде
Не до смаку твоїм найближчим друзям.

Цезар Ходімо ж, любі, та вина скуштуймо,
А потім підемо, як добрі друзі.

Брут О Цезарю, не всі ті друзі добрі!
Сама ця думка серце крає Бруту.

Виходять.

СЦЕНА 3

Там же. Вулиця біля Капітолія.

Входить Артемідор, читаючи листа.

Артемідор «Цезарю, остерігайся Брута, бережись Кассія, тримайся далі від Каски, стеж за Цінною, не довіряй Требонієві, не спускай з ока Метелла Цімбера; Децій Брут тебе не любить; ти скривдив Кая Лігарія. У всіх тих людей одна думка, і вона скерована проти Цезаря. Коли ти не безсмертний, будь обачний: безтурботність відкриває дорогу для змови. Хай же тебе боронять всемогутні боги!

Твій друг Артемідор»

Я тут постою, поки йтиме Цезар,
І лист оцей подам, немов прохання.
Душа болить, як бачу, що достойність
Від заздрості гризької пропадає.
Ти житимеш, як прочитаєш лист мій,
А ні, то й доля зраді допоможе.
(*Виходить*)

СЦЕНА 4

Там же. Інша частина тієї ж вулиці, перед домом Брута.

Входять Порція та Луцій.

Порція Біжи швиденько до сенату, хлопче,
Й нічого не кажи! Та зараз, зараз!
Чого ж стоїш?

Луцій Я жду наказу, пані.

Порція А я б хотіла, щоб вернувся ти вже,
Не дожидаючи мого наказу:
(*Убік*)
О твердосте, будь поряд — і між серцем
Та язиком моїм воздвигни гору!
Дух мужа в мене, але сила жінки.
Як трудно жінці тайну зберігати!
Ти й досі тут?

Луцій

А що ж мені робити?
До Капітолія побігти — й тільки!
І повернутися додому — й тільки?

Порція

Повернешся й розкажеш, як твій пан,—
Бо хворий він пішов,— поглянь, як Цезар
І що за люди тиснуться до нього...
Та що це? Чуєш?

Луцій

Ні, не чую, пані.

Порція

Прислухайся пильніш: мені почувся
Якийсь безладний гук, мов галас бою
Від Капітолія доносить вітер.

Луцій

Нічого я не чую, пані.

Входять віщун.

Порція

Гей, чоловіче, слухай! Де ти був?

Віщун

У себе вдома, пані милостива.

Порція

Котра година вже?

Віщун

Дев'ята скоро.

Порція

Чи вже проходив Цезар до сенату?

Віщун

Ще не проходив, пані. Я спішу
Зайняти місце, щоб його побачить.

Порція

До нього, мабуть, маєш ти прохання?

Віщун

Є просьба, пані, якщо він остільки
До себе добрий буде, щоб послухать:
Я попрошу, щоб він себе доглянув.

Порція

Дізнавсь ти — хтось йому біду готує?

Віщун

Не знаю певно я, але боюсь.
Прощайте, пані. Тут тісенько, й натовп
Сенаторів, та преторів, та всяких
Просителів, що вслід за ним ітимуть,
Слабого й зовсім можуть задушити.
Я улаштуюся, де просторіше,
Щоб Цезар мимохідь мене почув.
(Виходить)

Порція

Вернусь додому.
(Убік)

Ах, яке ж то кволе,
Нещасне серце в нас, жінок! О Бруте!

Нехай підтримає твій замір небо!
А хлопець, мабуть, чув мене, що в Брута
Прохання є, яке не вволить Цезар.
Ох, я зомлію! Луцію, мерщій
Біжи туди, вітай від мене пана,
Скажи, що я весела, й повертайся,
І принеси мені від нього слово.

Виходять у різні боки.

ДІЯ ТРЕТЯ

СЦЕНА 1

Рим. Перед Капітолієм.
Засідання сенату.

Юрба народу. Серед неї — Артемідор і віщун.
Сурми. Входять Цезар, Брут, Кассій, Каска, Децій, Метелл, Тре-
боній, Цінна, Антоній, Лепід, Попілій, Публій та інші.

Цезар Настали іди березневі.
Віщун Так, Цезарю. Вони іще тривають.
Артемідор Вітаю широко! Переглянь цей лист.
Децій Тебе Требоній просить на дозвіллі
Його прохання прочитать смиренне.
Артемідор Читай моє найперше, бо моє
До Цезаря стосується найближче.
Читай його, о Цезарю великий!
Цезар Все, що про нас, відкладемо на потім.
Артемідор Не відкладай, а прочитай негайно!
Цезар Що він отуманів?
Публій Гей, ти, з дороги!
Кассій Ти що? На вулиці з своїм проханням?
Йди до Капітолію,

Цезар іде вгору, до сенату, решта — за ним.

Попілій Я вам бажаю успіху сьогодні.

Кассій В чім успіху, Попілію?

Попілій Щастя вам!
(Прямує до Цезаря)

Брут Що він сказав?

Кассій Він побажав нам успіху сьогодні.
Боюся я, що викрито наш задум.

Брут Глянь, він подався до Цезаря! Пильнуй же.

Кассій Не гайся, Каско, щоб не зупинили.
Що діять, Бруте? Як прочують, хтось
Не вийде звідси — Кассій або Цезар,
Бо я уб'ю себе.

Брут Тримайся, друже.
Попілій не про нас говорить: глянь —
Він усміхнувся, а Цезар не змінився...

Кассій Требоній діло знає... Бачиш, Бруте?
Антонія він набік відпихає.

Антоній і Требоній виходять.
Цезар і сенатори займають свої місця.

Децій А де ж Метелл? Хай він тепер підійде
До Цезаря із тим своїм проханням.

Брут Метелл готовий. Прощтовхайсь до нього
Й підтримай.

Цінна Каско, твій удар — найперший.

Цезар Чи всі готові? Що сьогодні Цезар
З своїм сенатом виправити має?

Метелл О Цезарю великий, всемогутній!
Метелл кладе до стіп твоїх свою
Смиренну просьбу.
(Стає на коліна)

Цезар Я попереджаю
Тебе, Метелле: ця низька облесність
Кров гарячить лише звичайним людям
І робить з наших перших постанов
Дитячу іграшку. Не сподівайся,

Що Цезарева кров така бурлива,
Щоб грілася так легко, як у дурня,
Від слів солодких, та низьких уклонів,
Та від виляння пса. Твого ж бо брата
Засуджено законно на вигнання.
Коли ти гнешся так заради нього,
Тебе, як пса, з дороги я відкину.
По правді Цезар править, і ніколи
Він присуду не змінить без підстави.

Метелл Чи знайдеться у нас гідніший голос,
Що Цезаря великого власкавить
І визволить мого вигнанця-брата?

Брут Тобі я, Цезарю, цілую руку
Не як лакуза. Я прошу тебе
Подарувати Публію свободу.

Цезар Як! Брут?

Кассій До стіп твоїх тут упадає Кассій.
І ревно просить Публія звільнити.

Цезар Я зглянувся б, якби я був, як ви,
Якби міг сам просить, на просьбу здався б.
Та я несхитний, мов північна зірка,
Що в нерухомості своїй не має
Собі товариша на небосхилі.
Вся височінь у незлічених іскрах,
І всі горять вони, і кожна сяє,
І лиш одна між ними нерухома.
Так і на світі: є людей без ліку,
І всі вони — плоть, кров і розуміння.
Та серед них лиш одного я знаю,
Що непохитно на своєму місці
Тримається. Що та людина — я,
Дозвольте довести мені хоч тим,
Що, Публія прирікши на вигнання,
Ухвали я своєї не міняю.

Цінна О Цезарю!

Цезар Геть! Хочеш ти порушить
Олімп?

Децій О Цезарю!

Цезар І Брут коліна
Даремно гнув.

Каска Скажіть за мене, руки!

Каска перший, потім інші змовники і останній Марк Брут уражають Цезаря.

Цезар Et tu, Brute? * Тож падай, Цезарю!
(*Вмирає*)

Цінна Свобода, вільність! Тиранія вмерла!
Біжіть, кричіть, нехай все місто знає!

Кассій З усіх трибун гукайте на весь голос:
«Свобода, вільність, визволення всім!»

Брут Народ, й ви, сенатори, не бійтесь!
Не розбігайтесь! Владолубству борг
Заплачено!

Каска Йди на трибуну, Бруте.

Децій І ти йди, Кассію.

Брут Де Публій?

Цінна Тут, розгубився від цієї бучі.

Метелл Згуртуймося, щоб Цезареві друзі
Не спробували...

Брут Навіщо це? Ти, Публію, не бійся:
Ніхто тобі не замишляє шкоди,
Ні іншим римлянам. Ти поясни їм.

Кассій Покинь нас, Публію. Народ насуне —
І може старості твоєї зашкодить.

Брут Іди ж собі. Нехай відповідають
Лиш ті, хто це зробив.

Входить Требоній.

Кассій А де Антоній?

Требоній Утік додому, вражений.
Чоловіки, жінки і діти з криком
Метаються, як в день страшного суду.

Брут Дізнаємось, чого ти хочеш, Доле.
Що помremo, відомо нам. Та люди
Все намагаються прожити довше.

Кассій Той,
Хто у життя відійме двадцять років,
Відійме стільки ж і від страху смерті.

* І ти, Бруте? (*Латин.*)

Брут Коли це так, то смерть нам тільки любя;
А ми, виходить, Цезареві друзі,
Бо смерті страх йому укоротили.
Схиліться ж, римляни, обмиймо руки
В його крові до ліктів і клинки
Вмочім у неї, а тоді — на ринок!
Там, потрясаючи над головою
Червону сталь, гукнім: «Свобода й мир!»

Кассій Схиліться ж, мийтесь. Проминуть віки,
І в тих державах, що колись постануть,
На ще не знаних мовах подвиг наш
Актори гратимуть.

Брут Знов Цезар кров'ю
Обіллється, впаде, як прах нікчемний,
До статуї Помпея.

Кассій І шоразу
Вони казатимуть про наш гурток,
Що ми свободу Римові вернули.

Децій Що ж, підемо?

Кассій Так, підемо всі вкупі.
Хай Брут веде — і слід його закрасять
Найсміливіші і найкращі з римлян.

Брут Стій! Хто це? А, з Антонієвих друзів.

Входить слуга.

Слуга Так, Бруте, повелів мій пан Антоній:
Він наказав до ніг твоїх упасти
І, розпростершись, так тобі сказати:
Брут благородний, мудрий, смілий, чесний;
Могутній, добрий Цезар був державець;
Скажи, що Брута я люблю й шаную,
А Цезаря — боявся і любив.
Коли дозволить Брут, щоб міг Антоній
Сюди прийти безпечно і дізнатись,
Чим Цезар заслужив такий кінець,
То Брут живий йому любіший буде,
Ніж мертвий Цезар, і Антоній піде
Услід за Брутом, і себе пов'яже
Із долею та задумами Брута
Серед випробувань і чвар прийдешніх
Як вірний друг. Так мовив Марк Антоній.

Брут Він мудрий, мужній римлянин — таким
Його вважав я завжди.
Скажи йому: коли сюди він прийде,
Дізнається про все й, клянуся честю,
Безпечно піде геть.

Слуга Він зараз буде.
(*Виходить*)

Брут Я знаю — нашим другом стане він.

Кассій Якби-то так! Але чомусь я дуже
Його побоююсь, — передчуття
Мое щоразу справджується.

Брут Аж ось і він. Антонію, добридень!

Входить Антоній.

Антоній Могутній Цезарю! Як низько впав ти!
Невже твої звитяги і тріумфи
Тут умістились? Що ж, прощай. Не знаю,
Кому ви ще хотіли кров пустити,
Хто вже доспів для того. Як мені,
То вам найкраще це зробити зараз,
Коли загинув Цезар, і немає
Знаряддя кращого, як ці мечі,
Найблагороднішою в світі кров'ю
Забарвлені. Коли я вам не любий,
Я вас благаю нині це зробити,
Покіль парують кров'ю ваші руки.
Хоч би прожив я ще тисячоліття,
Я так не приготуюся до смерті,
Так не вподобаю я місця й зброї,
Як біля Цезаря, од ваших рук,
Од вас, героїв і найвищих духом
Обранців віку нашого.

Брут Ти смерті
В нас не проси, Антонію, для себе.
Ми — люті вбивці, бачиш-бо ти наші
Діла і руки, бачиш тільки їх
Та вчинки їх криваві, а сердець
Не бачиш наших, сповнених жалю
Та співчуття до римського народу.
Так, як огонь тіснить огонь, так жалю

Прогонить жаль,— тому й загинув Цезар.
Антонію, для тебе в нас мечі
Із олова, а руки і серця
Тебе приймають у свої обійми
З братерським жаром, шаную й любов'ю.

Кассій При надаванні титулів нових
Ти матимеш з усіми рівний голос.

Брут Лиш потерпи та дай утихомирить
Настрашений подіями народ,
І ми з'ясуємо тоді, чому я
Вбив Цезаря, хоч так його любив.

Антоній Я в вашій мудрості не сумніваюсь
І кожному криваву руку тисну:
Тобі найперше, Бруте, після тебе
Я Кассієві тисну, і тобі
Я тисну, Децію, й тобі, Метелле,
І Цінні теж, тобі, одважний Каско,
Й останньому, хоч кожному не менше,
Тобі, Требонію. Та що скажу я,
Патриції? Я видаюся вам
Таким непевним, що мене назвати
Ви можете або страхополохом,
Або підлесником. Що я тебе
Любив, о Цезарю, це щира правда.
І, якщо дух твій дивиться на нас,
Чи не вразить його гіркіш од смерті,
Коли побачить він, що Марк Антоній
Твоїх убивць криваві пальці тисне
І мириться із ними, о великий,
Там, де упав ти мертвим? О, якби
Я стільки мав очей, як Цезар ран,
І плакав так, як кров тече із нього,
Мені б це дужче личило, ніж спілка
І дружба із твоїми ворогами!
Прости ж мені, о Юлію! Ти впав тут,
Немов зацькований, одважний олень,
І тут стоять тепер твої мисливці
При здобичі, твоєю кров'ю вкриті.
Для оленя цього весь світ був гаєм,
А він, о світе, був для тебе серцем!
І справді, ти лежиш тут, як той олень,
Що знать гуртом його звалила!

Кассій Антонію!

Антоній Ти, Кассію, пробач:
Таке про нього й вороги сказали б.
В устах у друга — це холодна скромність.

Кассій То не біда, що Цезаря ти хвалиш.
Та як ти потім поведешся з нами?
Чи будеш ти і далі нашим другом?
Чи нам не покладатися на тебе?

Антоній Я тиснув руки вам, а як поглянув
На тіло Цезаря, на мить забувся.
Я всім вам друг і вас усіх люблю,
І сподіваюся у вас дізнатись,
Чим і кому був небезпечний Цезар.

Брут Якби не був, це виглядало б дико.
Причини вбивства в нас такі поважні,
Що, хай би й сином був йому Антоній,
Він нам не заперечив би.

Антоній Це все,
Чого я хочу. Але ще дозвольте
Мені на площі виставити тіло
І там з трибуни, як належить другу,
Промовити над ним останнє слово.

Брут Гарзд, Антонію!

Кассій Хвилинку, Бруте.

(Брутові)
Опам'ятайся, не дозволяй, щоб він
При тому говорив: хіба не знаєш,
Як може збурити народ Антоній
Тим, що він скаже?

Брут

(Кассію)

Не турбуйсь: я перший
Сам на трибуну вийду й поясню,
За що убито Цезаря, а також
Оголошу, що виступить Антоній
Із дозволу і відома усіх нас
І що небіжчику ми воздамо
Усі обряди й почесні законні.
Це більш допоможе нам, аніж зашкодить.

Кассій

(Брутові)
Не знаю, Бруте. Це мене не тішить.

Брут Антонію, ось Цезарево тіло.
Візьми його і в слові похороннім
Нас не ганьби. Хвали його, як хочеш,
Та поясни, що ти на це від нас
Одержав дозвіл. Бо інакше зовсім
У похороні участі не візьмеш.
Ти вступиш з трибуни, до котрої
Я підйду, і тільки після мене.

Антоній Я більшого й не хочу.

Брут Готуй же тіло і рушай за нами.

Всі, крім Антонія, виходять.

Антоній Прости мені, о тліне кровоплинний,
Що смирний я і лагідний з катами!
Останки найшляхетнішого мужа,
Що будь-коли в потоці часу жив!
О, горе тим, хто кров пролив безцінну!
Над ранами твоїми, що розкрили,
Немов німі уста, багряні губи,
І просять голосу та слова в мене,
Я пророкую: упаде прокляття
На голови людей, незгоди люті,
Усобиці та війни громадянські
Усю Італію заповонять;
Кров і руїна ввійдуть так у звичай,
І все страшне таким буденним стане,
Що з усміхом поглянуть матері,
Як четвертує їх дітей війна,
Від озвіріння всякий жаль погасне,
Дух Цезаря в шуканні помсти разом
З Гекатою, що з пекла щойно вийшла,
На цілий край всевладно проголосить:
«Хай гине все!» — і спустить псів війни,
Так щоб про злочин цей повідав сморід
Людського трупу, що погребу прагне.

Входить слуга Октавія.

Тебе прислав Октавій Цезар, так?

Слуга Так, Марк Антонію.

Антоній Його листом призвав до Риму Цезар.

Слуга Він лист одержав, скоро буде й сам.
І наказав вам передати усно...
(Побачивши тіло)
О, Цезар!

Антоній Ти зворушився — відійди й поплач.
Заразна туга, бо й у мене очі,
Побачивши в твоїх перлини журні,
Зволожились... Що, скоро пан твій буде?

Слуга Отаборивсь він за сім миль од Рима.

Антоній Спіши назад, скажи, що в Римі бачив.
Рим у жалобі, Рим у небезпеці.
Тут певності не матиме Октавій.
Так і скажи йому. Ні, зачекай,
Затримайся, покиль на площу тіло
Це винесу. Я з мовою звернуся
Там до народу і з'ясую, як він
Сприймає злочин цих кровопроливців,
І згідно з цим Октавієві ти
Доповіси, що діється у Римі.
Тож пособи мені.

Виходять із тілом Цезаря.

СЦЕНА 2

Там же. Форум.

Входять Брут, Кассій та юрба громадян.

Кілька громадян Ми хочем знати все! Все розкажіть нам!

Брут За мною, друзі: я усе з'ясую.
Ти ж, Кассію, іди на інше місце,
Розділимо цей натовп.
Хто хоче вислухати мене, зостанься,
Хто — Кассія, нехай за ним рушає.
Ми скажемо, чому для блага всіх
Убито Цезаря.

1-й громадянин

Лишуся з Брутом.

2-й громадянин

Я ж Кассія послухаю, а потім
Їх докази ми зможем порівняти.

Кассій з частиною громадян виходить.
Брут підіймається на трибуну.

3-й громадянин

Вже благородний Брут піднявся! Тихше!

Брут Терпіть же до кінця.

Римляни, земляки, друзі! Слухайте, чому я так учинив, і мовчіть, щоб вам було чути; вірте мені заради моєї честі і майте пошану до моєї честі, щоб вірити; судіть мене за своїм розумінням і пробудіть свої почуття, щоб краще судити. Коли є хтось у цьому зібранні, хто щиро любив Цезаря, то йому я кажу, що Брут любив Цезаря не менше, ніж він. А коли цей друг запитає, чому Брут повстав проти Цезаря, ось моя відповідь: не тому, що я менше любив Цезаря, а тому, що я більше любив Рим. Чи воліли б ви, щоб Цезар жив, а ви вмерли рабами, і чи щоб Цезар був мертвий, а ви жили вільними людьми? Оскільки Цезар любив мене, я оплакую його; оскільки він був щасливий, я радів за нього; оскільки він був доблесний, я шанував його; та оскільки він був владолубивий, я вбив його. За його любов—сльози; за його успіхи—радість; за його доблесть—пошана; а за його владолубство—смерть.

Хто серед нас такий нищий, що схотів би стати рабом? Якщо є такий, хай озветься, бо я його образив. Хто серед вас настільки здітчавів, що не хоче бути римлянином? Якщо є такий, хай озветься, бо я його образив. Хто серед вас такий нікчемний, що не хоче любити своєї батьківщини? Якщо є такий, хай озветься, бо я його образив. Я чекаю на відповідь.

*Кілька
громадян*

Таких немає, Бруте, немає!

Брут Отже, я нікого й не образив. Із Цезарем я вчинив так, як ви вчинили б із Брутом. Про смерть його записано в сувоях Капітолію. Слави його не применшено, в чому він достойний її, і не перебільшено його провин, за які він заплатив життям.

Входять Антоній та інші з тілом Цезаря.

От вам і тіло його, оплакуване Марком Антонієм: хоч він і непричетний до його смерті, але вона обернеться йому на користь—він посяде своє місце в республіці. Та й хто з вас не посяде його? З цим я піду від вас—і так само, як я вбив свого най-

кращого друга для добра Риму, так держатиму цей кинджал і для себе, коли моїй батьківщині знадобиться моя смерть.

*Кілька
громадян* Живи, о Бруте! Живи, живи!

1-й громадянин З тріумфом понесім його додому!

2-й громадянин Поставмо статую йому, як предкам
Його поставили!

3-й громадянин Хай стане Цезарем!

4-й громадянин Всі Цезареві доблесті найкращі
В нім увінчаймо!

1-й громадянин Із гуком понесім його додому!

Брут Співгромадяни!

2-й громадянин Цитьте, Брут говорить!

1-й громадянин Та тихше ж бо!

Брут Дозвольте, друзі, я піду один,
А вас прошу з Антонієм лишитись.
Воздайте тілу Цезаря пошану
Й послухайте, що вам Антоній скаже
Про славу Цезаря — на це він має
Наш дозвіл. І прошу вас — не розходьтесь,
Аж поки мову закінчить Антоній.
(*Виходить*)

1-й громадянин Послухаймо Антонія! Лишаймось!

3-й громадянин Хай на трибуну зійде він, а ми
Послухаєм! Антонію, зіходь-бо!

Антоній Я виступаю тут із ласки Брута.
(*Сходить на трибуну*)

4-й громадянин Чому він Брута згадує?

3-й громадянин Він каже:
Що виступає тут із ласки Брута.

4-й громадянин До Брута зась йому!

1-й громадянин Був Цезар деспот.

3-й громадянин То щира правда. На велике щастя,—
Рим покінчив із ним.

2-й громадянин Гей, тихше там!
Послухаймо, що нам Антоній скаже.

Антоній О римляни!

Антоній

О друзі, римляни! До вас я мовлю.
Не вихваляти Цезаря прийшов я,
А поховати. Зло живе й по смерті,
Добро ж хоронять часто із мерцями.
Хай буде так і з ним. Шляхетний Брут
Тут вам казав, що був він владолюбний.
Якщо це так, то це великий гріх,
І тяжко заплатив за нього Цезар.
Прийшов сюди я з ласки Брута й інших
Щоб Цезаря належно пом'янути;
А Брут, ми знаємо, достойний муж,
І всі, що коло нього, теж достойні.
Він щирий друг мій був і справедливий.
Та Брут сказав, що Цезар — владолюбець,
А Брут, ми знаємо, достойний муж.
Багато бранців Цезар нам приводив
І викупом скарбницю Риму повнив,—
Чи, може, це й зоветься владолюбством?
Коли ридали вбогі, й Цезар плакав.
Ні, владолюбство вдачею твердіше.
Та Брут сказав, що Цезар — владолюбець,
А Брут, ми знаємо, достойний муж.
Ви бачили: на святах луперкалій
Корону тричі Цезарю вручали,
І тричі зрікся він — це владолюбство?
Та Брут сказав, що Цезар владолюбець,
А Брут, ми знаємо, достойний муж.
Я заперечувать йому не хочу,
Я тільки те скажу, що сам я знаю.
Колись його любили ви — і знали
За віщо — чом же нині не оплакать?
О справедливосте! Між звірів є ти,
А люди ошаліли. Вибачайте:
Я серцем там, із Цезаревим прахом.
Помовчу ж, поки вернеться воно.

1-й громадянин

Таки в словах його багато правди.

2-й громадянин

Як розберешся в усьому, то Цезар
Задарма згинув.

3-й громадянин

Правда! Я боюся,
Щоб не прийшов хто гірший після нього.

4-й громадянин

Адже ви чули: зрікся він корони.
Тоді який же з нього владолюбець?

1-й громадянин Якщо це так, вони за це заплатять.

2-й громадянин Сердешний! І від сліз у нього очі
Як жар червоні.

3-й громадянин Він — окраса Риму.

4-й громадянин Дивіться-но, він хоче говорити.

Антоній Ще вчора слово Цезаря могло
Змагатися із цілим світом. Нині
Зневажений лежить він перед вами.
О земляки! Якби я бунт і помсту
Хотів вдихнути вам в серця і душі,
Я Брута б скривдив, Кассія образив,
А то ж, ми знаємо, достойні люди.
Не хочу ображати їх, скоріше
Я скривджу мертвого, себе і вас,
Але не тих шанованих людей.
Ось у кімнаті Цезаря знайшов я
Пергамент під його печаттю: це —
Його остання воля. І якби
Цей заповіт почули нині люди
(Зачитувати, вибачте, не буду),
Вони б мерцеві руки цілували
Й хустки вмочили б в кров його священну,
І кожен би просив хоч волосинку
Його на спомин, щоб своїм нащадкам,
Вмираючи, як найдорожчий скарб,
В своїй останній волі заповісти.

4-й громадянин Ми хочемо почути все! Читай!

Кілька громадян Читай, читай нам Цезареву волю!

Антоній Потерпіть, друзі, їй не місце тут.
Навіщо знать вам, як любив вас Цезар?
Таж люди ви, не дерево й не камінь,
І, яко люди, чуючи ту волю,
Запалитесь і втратите свій розум.
Ні, краще вам про спадщину свою
Не відати, щоб не зчинилась буча.

4-й громадянин Ми хочем знати Цезареву волю!
Антонію, ти мусиш зачитати!

Антоній Утихомиртесь! Почекайте трохи!
Не слід було про неї говорити вам.

Боюсь образити людей шановних,
Що закололи Цезаря. Боюсь.

4-й громадянин Це зрадники, а не шановні люди!

Кілька
громадян Читай же заповіт!

2-й громадянин То негідники, вбивці! Заповіт, читай заповіт!

Антоній Ви хочете примусити мене
Його останню волю зачитати?
То обступіть ви Цезареве тіло,
Я покажу того, хто склав цю волю
Дозволите зійти мені з трибуни?

Кілька
громадян Зіходь!

2-й громадянин Спускайся!

3-й громадянин Дозволяємо!

Антоній сходить з трибуни

4-й громадянин У коло, в коло станьте!

1-й громадянин Від нош, від тіла одступіться!

2-й громадянин Місце Антонієві, благородному Антонієві!

Антоній Не напірайте так на мене! Стійте!

Кілька
громадян Одступіться! Роздайтеся! Всі назад!

Антоній Коли є сльози, приготуйтеся плакати.
Ви знаєте цю тогу. А мені
Запам'ятавсь і літній вечір той,
Як він одяг її в шатрі найперше,
Розбивши нервіїв. Погляньте, люди:
Сюди ударив Кассіїв кинджал;
Тут розірвав її злобитель Каска;
Ось Брут-улюбленець завдав удару,
І тільки вийняв він прокляту крицю,
Пригляньтесь, як Цезарева кров
Услід за нею до дверей шугнула,
Немов для того тільки, щоб узнати,
Чи то не Брут штрикнув отак жорстоко?
Для Цезаря він завжди був як ангел.
О небеса! Як він любив його!
Для Цезаря удар його найтяжчий.
Коли побачив благородний Цезар,

Що коле й Брут, така невдячність гірше
Його вразила, аніж лезо зради;
Й розбилося його могутнє серце,
І, тугою закутавши обличчя,
Біля підніжжя статуї Помпея,
Де кров текла, упав великий Цезар.
Яке ж, о люди, то було падіння!
Тоді і я, і ви, і всі ми впали,
Й кривава зрада верх взяла над нами.
Ви плачете. Я бачу, що усі ви
Зворушені. Це сльози співчуття.
Лєте ви сльози, добрі душі, тільки
Над тугою пораненою? Гляньте:
Ось перед вами й сам він, жертва зради.

1-й громадянин О скорбний вид!

2-й громадянин О благородний Цезар!

3-й громадянин О день гіркий!

4-й громадянин О зрадники, убивці!

1-й громадянин О скільки крові!

2-й громадянин Мусимо помститись!

Всі До помсти, гей! Знайти, спалити, вбити!
Всім зрадникам кінець!

Антоній Стривайте, друзі.

1-й громадянин Тихше там! Слухайте благородного Антонія!

2-й громадянин Ми вислухаємо його, ми підемо за ним, ми
помремо з ним!

Антоній О добрі, любі друзі! Я не хочу
Підбурювати вас до колотнечі.
Ті, що вчинили це, шановні люди.
На жаль, не знаю, що їх спонукало,
Які були в них особисті кривди;
Усі вони розумні й гідні шани
І вам усе зуміють пояснити...
Я вас не переманюю до себе,
Я не оратор. Брут говорить краще,
Я проста, як ви знаєте, людина,
І друга я любив свого. Про це
Було відомо тим, хто тут дозволив
Мені про нього слово проказати.
У мене — ні дотепності, ні хисту

Словесного, ні праць, ані заслуг,
Щоб людям кров запалювать. Я прямо
Кажу про те, що вам самим відомо:
Показую вам Цезареві рани,
Оці уста німі, такі безщасні,
Щоб тут вони за мене говорили.
Якби я Брут, а Брут був я, то він
Розворушив би так усім вам душі
І вклав язик у ці криваві рани,
Що, їх почувши, збурилося б раптом
Усе каміння Рима.

Всі

Ми повстанем!

1-й громадянин

Огонь в оселю Брута! Всім негайно!

3-й громадянин

Ловити змовників!

Антоній

Увага, люди!

Я не скінчив!

Всі

Нехай Антоній скаже!

Антоній

Ви збурилися, друзі, не дізнавшись,
Чим заслужив прихильність вашу Цезар.
Жаль, що не знаєте. Скажу ж вам: ви
Забули про його останню волю.

Всі

Так, так, про волю! Вислухаймо волю!

Антоній

Ось воля Цезаря, з його печаттю:
Він кожному громадянину Рима
По сімдесят п'ять драхм лишає в руки.

Всі

О благородний Цезар! Смерть убивцям!

3-й громадянин

О Цезарю державний!

Антоній

Ще хвилинку!

Всі

Увага, гей!

Антоній

До того ж Цезар вам заповідає
Свої гаї, альтани, всі плодові
Новопосаджені сади над Тібром —
Навічно вам і всім нащадкам вашим,
Щоб там гуляли ви й відпочивали.
Такий був Цезар. Хто його замінить?

1-й громадянин

Ніхто, ніхто! Рушаймо всі, рушаймо!
Ми спалим прах його в священнім місці —
І головешками підпалим потім
Оселі зрадників. Беріть же тіло!

2-й громадянин

Несіть огню!

3-й громадянин

Трошіть ослони!

4-й громадянин

Все

Валіть додолу, всі стільці, всі вікна!

Громадяни з тілом Цезаря виходять.

Антоній

Хай діється. Тебе на ноги, бунте,
Поставив я! Тепер гуляй, де хочеш!

Входить слуга.

Ну що там, хлопче?

Слуга

Вже Октавій тут.

Антоній

А де ж він, де?

Слуга

З Лепідом він у Цезаревім домі.

Антоній

Там я негайно стрінуся із ним.
До речі він прибув. Фортуна нині
В веселім настрої і все нам дасть.

Слуга

Я чув, як він казав, що Брут і Кассій,
Мов божевільні, утікали з Рима.

Антоній

Помітили, напевне, що народ
Я зворушив. Октавій нас чекає.

Виходять.

СЦЕНА 3

Там же. Вулиця.

Входить поет Цінна, слідом за ним — городяни.

Цінна

Сю ніч приснилось, наче на бенкеті
Я був із Цезарем — і щось лихе
Мені душа віщує. Не хотілось
Виходити, та щось із дому тягне.

1-й громадянин

Як тебе звуть?

2-й громадянин

Куди ти йдеш?

3-й громадянин

Де ти живеш?

4-й громадянин

Ти одружений чи самотній?

2-й громадянин

Відповідай усім прямо.

1-й громадянин

Еге ж, і коротко.

4-й громадянин

Еге ж, і по суті.

3-й громадянин

Еге ж, і правдиво, це для тебе найкраще.

Цінна Як мене звуть? Куди я йду? Де я живу? Чи я одружений, чи самотній? Отже, відповісти всім прямо, коротко, розумно і правдиво? Кажучи розумно, я самотній.

2-й громадянин Це все одно, що сказати: хто жениться, той дурень. Коли б ти не схопив за це в мене по довбешці. Відповідай прямо.

Цінна Прямо — я йду на похорон Цезаря.

1-й громадянин Як друг чи як ворог?

Цінна Як друг.

2-й громадянин Оце пряма відповідь.

Цінна Коротко — я живу біля Капітолію.

3-й громадянин Як зовуть тебе, добродію, правдиво?

Цінна Правдиво — мене зовуть Цінна.

1-й громадянин Розірвіть його на шматки, це змовник!

Цінна Я поет Цінна! Я поет Цінна!

4-й громадянин Розірвіть його за погані вірші! Розірвіть його за погані вірші!

Цінна Я не змовник Цінна!

2-й громадянин Дарма, його звуть Цінна. Вирвіть це ім'я з його серця та й нехай собі йде геть!

3-й громадянин Розірвіть його, розірвіть! Швидше головешки сюди! Головешки! До оселі Брута, до Кассія! Паліть усе! Один — до дому Деція, а інші — до дому Каски! А ці — до Лігарієвого дому! Швидше, швидше!

Виходять.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

СЦЕНА 1

Рим. Кімната в домі Антонія.

Антоній, Октавій та Лепід сидять за столом.

Антоній Оці, позначені, усі загинуть.

Октавій І брат твій теж умре. Лепіде, згоден?

- Лепід* Я згоджуюсь.
- Октавій* Антонію, познач.
- Лепід* З умовою, Антонію, що й син
Сестри твоєї, Публій, теж загине.
- Антоній* І він загине. Глянь, я вже позначив.
Иди ж, Лепіде, в Цезарів будинок
По заповіт, і вирішимо разом,
Які статті нам викреслити з нього.
- Лепід* Де ж я знайду вас потім?
- Октавій* Як не тут,
То в Капітолії.
Лепід виходить.
- Антоній* Нікчемний, недостойний чоловік.
Лише на послуги дрібні він здатний.
Світ на́троє розділим, чи гаразд
Що й він отримає свою частину?
- Октавій* Вважаючи таким його, ти **все ж**
Дозволив і йому голосувати,
Як схвалювали ми, хто годен смерті
У наших чорнім проскрипційнім списку.
- Антоній* Октавію, я більше, аніж ти,
Прожив на світі. І хоч ми на нього
Всі гонори складемо, щоб зняти з себе
Все лихослів'я людське, він нестиме
Іх так, як золото несе віслюк,
Пітніючи і стогнучи під ним,
Куди б ми не вели його й не гнали.
Коли ж він донесе скарби до місця,
То ми розв'ячимо його й від себе
Геть проженем — і хай собі ушима
Він ляпає й на вигоні пасеться.
- Октавій* Ти можеш так зробити. Але ж він —
Бувалий і хоробрий воїн.
- Антоній* Що ж,
Такий і кінь у мене, і дається
Йому обрік за це. Його я вчу
Звертати, круто зупинятись, бігти
Вперед, і весь той час мій дух керує
Усім його поводженням тілесним.
Отак приблизно і Лепіда треба

Напучувати, вчити, підганяти.
Пустоголовий, з тих він, що живуть
Чужими покидьками; що давно вже
Зносили інші, те йому новинка.
Та годі з ним, бо він — лише знаряддя.
Октавію, послухай-но тепер
Про найважливіше: на нас війська
Вербують Брут і Кассій. Ми повинні
Негайно виступити, й нашу спілку
Підсилити, і згуртувати друзів,
Наскільки зможемо. Відразу ж сядьмо,
Порадьмося, як зло відкрити таємне
І явні небезпеки одвернути.

Октавій Одразу почнемо: нас облягли
Тут вороги численні і цькують.
Боюся я, що й під ласкавим сміхом
Мільйони підступів на нас чигають.

Виходять.

СЦЕНА 2

Табір під Сардами. Перед наметом Брута.

Барабан. Входять Брут, Луцілій, Луцій та солдати. Тітіній та
Піндар зустрічають їх.

Брут Стій!

Луцілій Скажи пароль, гей ти! І стій!

Брут Ну як, Луцілію? Вже Кассій близько?

Луцілій Так, недалечко. Це від нього Піндар
Прийшов тебе вітати.

Брут Добре ж він
Мене вітає. Піндаре, твій пан
Чи сам змінився, чи з намови інших
Мене примусив пожаліть про те,
Що сталося. Та коли вже близько він,
Я все з'ясую.

Піндар Я не сумніваюсь,
Що з'явиться до тебе він таким,
Як досі був: уваги й шани повний.

Брут Я вірю в це. Луцілію, скажи,
Як він прийняв тебе? Я хочу знати.

Луцілій З люб'язністю й повагою, як слід,
Хоча й без товариського єднання,
Без дружньої відвертості й свободи,
Як то було колись.

Брут Це ти малюєш
Упадок приязні палкої. Знай же,
Луцілію, що, гаснучи, любов
У силувану чемність переходить.
Де чесно вірять, там крутні немає;
А крутії, мов коні норовисті,
Коли їх держать, рвуться і басують,
А як відчують остроги криваві,
Враз поникають, мов непевні шкапи,
Не витримавши проби. Він із військом?

Луцілій Воно у Сардах має стати на ніч,
А більша частка, вся кіннота їхня,
Прибуде з Кассієм.

Тупіт за сценою.

Брут Це, певно, він.
Іди ж зустрінь його.

Входить Кассій із військом.

Кассій Гей, стій!

Брут Гей, стій! Наказ віддати далі!

1-й солдат Стій!

2-й солдат Стій!

3-й солдат Стій!

Кассій Шляхетний брате, як мене ти скривдив!

Брут О ви, боги! Я й ворога не кривдив,
То як же брата скривдити я зміг би?

Кассій Є зло в твоїх словах спокійних, Бруте.
І як його ти вчиниш...

Брут Угамуйся!
Кажі спокійно про свої гризоти.
Тебе я добре знаю. Нам не можна
Сваритись тут, перед двома військами:
Хай люди бачать тільки нашу дружбу.
Геть одведи їх. У наметі в мене
Про все скажи, я вислухаю.

Кассій

Піндар,
Скажи начальникам, щоб одвели
Своїх людей звідсіль.

Брут

Луцілію, не допускай і ти
Нікого до шатра під час наради.
При вході стануть Луцій і Тітіній.

Виходять.

СЦЕНА 3

Намет Брута.

Входять Брут і Кассій.

Кассій

Мене ти скривдив, Бруте, ось у чому:
Ти засудив і осоромив Пеллу
За хабарі, що він стягав із Сард,
Зневажив і листи мої про нього,
Хоч Пеллу добре знаю я.

Брут

Ти сам
Себе зневажив, просячи за нього.

Кассій

В такі часи, як нині, негаразд
Людей ганьбити за дрібні провини.

Брут

Але й про тебе, Кассію, чувати,
Немовби й ти липкі долоні маєш
І недостойним надаєш звання
За золото.

Кассій

Липкі долоні маю?
Якби не був ти Брут, клянусь богами,
Що ці слова були б останні в тебе.

Брут

Імення Кассія прикрило злочин,
Тому й покара голову сховала.

Кассій

Покара?

Брут

Згадай-но березень, згадай-но іди:
Чи не заради правосуддя впав
Великий Юлій? Чи безправно вбивці
Його скривавили? Чи хтось із нас
Убив найпершого у світі мужа,

Кассиѹ

Брут

Кассій Як ні?

Брут

Кассій

Брут

Кассій

Брут

Касси́й

Брут

Касси́й

Брут

Касси́й

307

Брут Мені байдуже.
Кассій Не смів і Цезар так мене гнітити.
Брут Бо ти не смів його так спокушати.
Кассій Не смів?
Брут Авжеж.
Кассій Не смів так спокушати?
Брут Зі страху смерті.
Кассій Не покладайся так на дружбу нашу!
Бо я таке зроблю, що потім сам
Жалітиму.
Брут Ти вже таке зробив.
Та не страшать мене твої погрози,
Бо найміцніша зброя в мене — чесність,
І вітерцем вони свистять повз мене,
Не зачіпаючи. До тебе я
По гроші посилав (бо я безчесно
Їх не збираю), ти ж мені відмовив.
Клянуся небом, краще власне серце
Віддам я в карб і кров свою по краплі
Проллю за драхми, аніж беззаконно
З шорстких долонь селянських і ті крихти
Я видиратиму. Я вдавсь до тебе,
Щоб заплатити воїнам моїм,
А ти відмовив. І зробив це Кассій?
Чи Кассієві зміг би я відмовить?
Коли Марк Брут таким неситим стане,
Що золото своє замкне від друзів,
Тоді, боги, усіми блискавками
Його скрушать у прах!
Кассій Я не відмовив.
Брут Відмовив.
Кассій Ні, то посланець од мене
Був дурень. Брут мене вразив у серце.
Друг мусив би зважати на хиби друга,
А Брут їх перебільшує.
Брут Відколи
Ти на мені їх став практикувати.
Кассій Не любиш ти мене.

Брут Ні, тільки хиб
Я не люблю твоїх.

Кассій Таж погляд друга
Їх не повинен бачити.

Брут Облесник
Не бачить їх, нехай вони завбільшки
З Олімп.

Кассій Антонію, Октавію, приходьте
Й над Кассієм самим лише помстіться,
Бо Кассієві жити остогидло.
Його ненавидить найкращий друг,
Брат нехтує і, як раба, картає.
Помічено його всі хиби, в зошит
Записано і вивчено напам'ять,
Щоб у лице жбурнуть йому. Якби-то
Сльозами душу вилити я міг!
Ось мій кинджал, і ось відкриті груди,
І в грудях серце, поряд із яким
Плутона рудні й золото — ніщо.
Коли ти римлянин, бери його!
Не дав я золота — тож вирви серце!
Удар, як Цезаря ударив! Знаю,
Що ти й тоді, коли найбільш його
Ненавидів, любив його вірніше,
Ніж Кассія.

Брут Сховай кинджал свій, гнівайсь
На мене скільки хоч, я не перечу.
Роби що хоч, твою я знаю вдачу.
О Кассію, ти із ягням в супрязі,
Що гнів таїть в собі, як іскру кремінь.
Удар міцніш, він блисне — та відразу ж
І охолоне.

Кассій Чи для того жив я,
Щоб, як з досади й горя роз'ятрюся,
Стать посміхом, розвагою для Брута?

Брут Ятривсь і я в розмові так же само.

Кассій Ти зізнаєшся в цьому? Дай же руку.

Брут І серце на.

Кассій О Бруге!

Брут Що?

Кассій

Невже ти
Мене так любиш мало, що не можеш
Той запал стерпіть, що мені дістався
Від матері?

Брут

Що ж, Кассію: віднині,
Коли розпалишся на Брута, він
Гадатиме, що свариться не Кассій,
А Кассієва мати, то й байдуже.

Поет

(за сценою)

Пустіть, пустіть мене до полководців!
Вони там сваряться — не можна їх
Самих лишати!

Луцілій

(за сценою)

Ти до них не пройдеш!

Поет

(за сценою)

Мене зупинить тільки смерть!

Входять поет,
за ним — Луцілій, Тітіній та Луцій.

Кассій Що там? Що сталося?

Поет

Як вам не сором, полководці! Що ви
Собі гадаєте? Любов і дружба
Таким, як ви, потрібні повсякчас.
Кажу вам це, бо старший я за вас.

Кассій

Ха-ха! Погано ж цинік сей римує!

Брут

Геть забирайсь, нахабо! Геть, кажу!

Кассій

Облиш його! Така вже в нього вдача.

Брут

Я б і його послухав іншим разом.
Там, де війна, не місце віршомазам.
Геть, геть, молодче!

Кассій

Йди звідсіль, іди!

Поет виходить.

Брут

Луцілію й Тітінію, скажіть там
Начальникам — хай таборяться тут.

Кассій Самі ж верніться й приведіть негайно
Сюди Мессалу.

Луцілій та Тітіній виходять.

Брут Луцію, вина!

Луцій виходить.

Кассій А я й не знав, що ти такий гнівливий.

Брут О Кассію, мене гнітить журба!

Кассій Ти філософію свою забув,
Піддавшись нещастям випадковим.

Брут Я — з найтвердіших. Порції не стало.

Кассій Як? Порції?

Брут Вона померла.

Кассій Як ти не вбив мене, коли з тобою
Я сперечався! О, нестерпна втрата!
З якої ж хворості?

Брут З розлуки й горя,
Що Марк Антоній та Октавій стали
Такі могутні. Разом ці новини
Прийшли сюди: у відчаї вона
Слуг відіслала й полум'я ковтнула.

Кассій І так померла?

Брут Саме так.

Кассій О ви,
Боги безсмертні!

Входить Луцій з вином та свічкою.

Брут Та годі вже про неї. Дай-но келих!
Втопити в ньому хочу нашу сварку.
(П'є)

Кассій Цей гідний тост у серці спрагу будить.
Лий, Луцію, у келих аж по вінця,
За дружбу з Брутом рад я пити й пити.
(П'є)

Брут Ввійди, Тітінію!

Луцій виходить.

Входять Тітіній і Мессала.

Чолом, Мессало!

Тісніше сядьмо тут навколо світла
І про потреби наші поміркуймо.

Кассій О Порцій!

Брут Прошу — про неї годі.
Мессало, я ось тут листа одержав
Про те, що Марк Антоній та Октавій
Зібрали проти нас велике військо
І рушили походом на Філіппи.

Мессала І в мене є листи такого змісту.

Брут Там є й нове щось?

Мессала Атож: Лепід, Антоній та Октавій
Проскрипціями й іншим беззаконням
Згубили сто сенаторів.

Брут Не зовсім
Тут наші вісті сходяться: у мене —
По сімдесят сенаторів, що вмерли
Від тих проскрипцій. З ними й Ціцерон.

Кассій Як? Ціцерон?

Мессала І Ціцерона вбито.
І теж проскрипція. А ти одержав
Не від дружини вісті?

Брут Ні, Мессало.

Мессала І в тих листах нема вістей про неї?

Брут Нема, Мессало.

Мессала Дивно, що нема.

Брут Чому питаєш? Є в твоїх що-небудь?

Мессала Ні, Бруте.

Брут Як римлянин, скажи мені всю правду.

Мессала А ти, як римлянин, стерпи її.
Померла Порція — і в дивний спосіб.

- Брут* Прощай же, Порціє. Ми всі помрем,
А думка, що й вона так само смертна,
Допомагає пережити втрату.
- Мессала* Так мають зносити мужі великі
Велике горе.
- Кассій* На словах я згоден.
Але на ділі я цього не зніс би.
- Брут* Ну, до живого діла. Ваша думка:
Чи вирушати зараз на Філіппи?
- Кассій* Я думаю, не слід.
- Брут* Чому?
- Кассій* Бо краще,
Коли шукатиме нас ворог: цим
Свої запаси зменшить, військо втомить
І сам собі зашкодить. Ми ж тим часом
Спочинемо й збережемо бадьорість.
- Брут* Хороший доказ кращому піддається:
Народ поміж Філіппами і нами
Із примусу нам тільки підлягає
І ремствує від наших контрибуцій.
А ворог, як ітиме серед нього,
Спроможеться поповнить легіони
І стане сміливішим і свіжішим.
Ці вигоди ми відберем у нього,
Коли зустрінемося біля Філіпп,
Покинувши населення в тилу.
- Кассій* Послухай, брате...
- Брут* Вибач — і зміркуй,
Що в друзів ми забрали все, що повні
В нас легіони й успіх наш близький.
Що ворог наш сильнішає щодня,
А нам от-от спускатися з гори.
В людських ділах припливи є й відпливи.
Зустрінь приплив — і піднесешся вгору.
А пропусти, і путь твоя земна
Мілинами й стражданнями проляже.
Сьогодні нас несе припливна хвиля,
І ми повинні нею скористатись,
Або все втратимо.

Кассій Роби, як хочеш.
Іди вперед — ми підемо за тобою,
Щоб з ворогом зійтись біля Філіпп.

Брут Глибока ніч до нас підкралась. Треба
Нужді природній поступитись: ми,
Хоч коротко, а мусимо спочити.
Обміркували все?

Кассій Так. На добраніч.
Уранці рано встанемо — та й гайда.

Брут Де Луцій?

Входить Луцій.

Плащ мені.

Луцій виходить.

Прощай, Мессало!
Тітінію, добраніч!
Відпочивай, о Кассію шляхетний!

Кассій О дорогий мій брате! Неспокійно
Ніч почалась. Якби-то наші душі
Ніколи більше так не розділялись!
Ніколи, Бруте!

Брут Все тепер гаразд.

Кассій Добраніч, батьку мій!

Брут Добраніч, брате.

Тітіній
і Мессала Добраніч, пане Бруте!

Брут Всі прощайте.

Усі, крім Брута, виходять.

Входить Луцій з плащем.

Дай плащ сюди. А де ж твій інструмент?

Луцій Тут, у наметі.

Брут Ти так сонно кажеш.
Сердешний, мало спав, все був при ділі.

Клич Клавдія і ще когось із варті,
Хай тут на подушках перепочинуть.

Луцій Варроне, Клавдію!

Входять Варрон і Клавдій.

Варрон Що, пане?

Брут Лягайте спати в мене у наметі.
Я, може, незабаром підйму вас,
Щоб Кассієві дещо передати.

Варрон А може, ми ще трохи повартуєм?

Брут Ні, ні, не треба. Тут собі лягайте.
Я, може, ще надумаюсь інакше.
Глянь, Луцію: ось книга, що шукав я,
Я сам у плащ поклав її, в кишеню.

Варрон і Клавдій лягають.

Луцій Мені ту книжку не давав мій пан.

Брут Не гнівайсь, хлопче: я таки забудько.
Чи міг би ти важкі свої повіки
Піддержати ще трохи та пограти?

Луцій Якщо цього бажає пан.

Брут Бажаю.
Я надто напосівсь, а ти слухняний.

Луцій Це мій обов'язок.

Брут Я не повинен вимагати од тебе
Над силу служби. Знаю, як потрібен
Спочинок юнаку.

Луцій Вже спав я, пане.

Брут І добре, що послав. Засни ж іще.
Я не затримаю. Як буду жити,
До тебе добрий буду я.

Музика й спів.

Це сонце щось. О вбивця-сон, це ти
Свинцевою торкнувся булавою
Музики юного? Добраніч, любий.
Я більш тривожити тебе не буду,
Бо ти схитнешся і розіб'єш лютню.

Я приберу її. Добраніч, хлопче.
Ще подивлюсь: чи загорнув сторінку,
Де я читав? Оце вона, здається.

Входить привид Цезаря.

Як тьмяно свічка світить! Геї! Хто тут?
Я думаю, від слабості очей
З'явилося видиво оце страхітне.
На мене йде воно... Що ж ти таке?
Чи бог який, чи ангел, а чи демон,
Що в мене кров холоне й волос в'яне?
Озвися ж, хто ти?

Привид Я злий твій геній, Бруте.

Брут Чом прийшов ти?

Привид Сказать, що стрінемось біля Філіпп.

Брут Ти знов прийдеш?

Привид Так, біля Філіпп.

Привид виходить.

Я тільки схаменувсь, а ти зникаєш,
Злий генію. Так мало говорив ти.
Геї, Луцію! Геї, Клавдію, Варроне!
Прокиньтесь!

Луцій Ослабили в мене струни...

Брут Йому здається — він і досі грає.
Встань, Луцію!

Луцій Мій пане?

Брут Що снилося тобі, коли кричав?

Луцій Я не помітив, щоб кричав.

Брут Ти крикнув.
Тобі здалося щось?

Луцій Ні, не здалось.

Брут То спи ж собі. Встань, Клавдію! І ти,
Варроне, теж!

Варрон Мій пане?

Клавдій Що, мій пане?

Брут Чому ви в сні кричали так?

Варрон
і Клавдій

Ми, пане?

Брут Щось бачили?

Варрон Нічого я не бачив.

Клавдій Я теж нічого.

Брут Тож ідіть, вітайте
Від мене брата Кассія: нехай
Він із військами виступить раніше,
А ми — за ним.

Варрон
і Клавдій

Все виконаєм, пане.

Виходять.

ДІЯ П'ЯТА

СЦЕНА 1

Рівнина біля Філіпп.

Входять Октавій, Антоній та їхнє військо.

Октавій Антонію, збулись мої надії:
Ти твердив, ворог не посміє нижче
Спуститися, а ждатиме у горах.
А вийшло так, що ось він, перед нами,
Біля Філіпп уже, і хоче першим
Своїм ударом випередить нас.

Антоній Ет, я їх краще знаю й розумію,
Чого їм треба: радо б не сюди
Вони пішли, але спустились тут
З лякливою відвагою, в надії
Цим показати нам свою безстрашність.
Та це не так.

Входить вісник.

Вісник

Готуйтеся, полководці:

Наш ворог суне лавою струною,
Кривавий стяг війни піднявши вгору.
Щось треба розпочать — і якнайшвидше.

Антоній

Октавію, веди своє ти військо,
Не кваплячись, туди, на ліву руку.

Октавій

Піду праворуч. Лівий бік — для тебе.

Антоній

Чого перечиш у таку годину?

Октавій

Я не перечу: просто так я хочу.

Військо рушає.

Барабан. Входять Брут, Кассій та їхнє військо; Луцілій, Тітіній, Мессала та інші.

Брут

Вони стоять і ждуть переговорів.

Кассій

Стій тут, Тітінію. Ми почнемо.

Октавій

Антонію, чи дасть сигнал до бою?

Антоній

Ні, Цезарю, відіб'єм їхній натиск.
Ходім, їх ватажки розмови хочуть.

Октавій

Ні з місця, до сигналу!

Брут

Розмова, потім бій. Так, земляки?

Октавій

Але ж ми слів не любим так, як ви.

Брут

Річ добра краща, ніж удар лихий.

Антоній

Лихий удар твій — з добрим словом, Бруте,
І цьому свідок — Цезареве серце,
В яке ти вдарив, крикнувши: «Живи,
Наш Цезарю!»

Кассій

Ми поки що не знаєм,
Куди ти б'єш, Антонію, а словом
Гіблейських бджіл грабуєш і без меду
Іх залишаєш.

Антоній

Та не без жалá.

Брут

Але й без голосу, бо ти украв
У них дзижчання і розумно робиш,
Що перше свариш, а вже потім жалиш.

Антоній

Не так, як ви, мерзенні, що в боках
У Цезаря клинки жорстокі ваші

Зубилися, стикаючись. Як мавпи,
Ви скалились і лашилися, як пси,
Цілюючи йому по-рабськи ноги,
В ту мить коли проклятий Каска ззаду
Вразив у шию Цезаря. О ви,
Підлесники!

Кассій Підлесники! Сам, Бруте,
Собі подякуй, бо язик отой
Нас так не шпетив би тепер, якби
Ти Кассія послухав.

Октавій Не гаймося ж! Від спірки піт ілле з нас,
А в битві будуть червоніші краплі.
Дивіться:
Ось я на змовників меча виймаю.
Ну, а коли вкладу? Лише тоді,
Коли за Цезареві тридцять три
Помщуся рани, або другий Цезар
Забарвить кров'ю зрадницькі кинджали.

Брут Ти, Цезарю, від зрадників не вмереш,
Хіба з собою їх привів.

Октавій Надіюсь,
Я народивсь не для кинджала Брута.

Брут О, був би ти в роду своїм найкращий,
Ти б не знайшов почеснішої смерті!

Кассій Школяр-бурлій не варт такої честі
У спілці з гультьєм-комедіантом.

Антоній Той самий Кассій!

Октавій Що ж, ходім, Антоній.
Ми кидаємо виклик вам, убивці.
Насмілітесь — виходьте в поле зараз,
А ні — коли наважитесь.

Октавій і Антоній з військом виходять.

Кассій Встань, вітре! Море, грай! Кораблю, лини!
Почався шторм. Хай буде те, що буде.

Брут Луцілію, послухай.

Луцілій

(виступає наперед)

Що, мій пане?

Брут і Луцілій розмовляють осторонь.

Кассій Мессало!

Мессала

(виступає наперед)
Слухаю.

Кассій

Сьогодні день
Мого народження. Сьогодні Кассій
Прийшов у світ. Мессало, дай же руку
І свідком будь, що нині проти волі
Я мушу всі свободи, як Помпей,
Поставить на одну-єдину битву.
Ти знаєш, я тримався Епікура
І поглядів його, та передумав
І вірую частково віщуванням.
За Сардами на прапор наш передній
Спустились два орли могутні, й сіли,
І жадібно хапали корм із рук
Солдатів наших; так аж під Філіппи
Нас провели, а вранці десь пропали.
Натомість вороння, круки, шуліки
Вгорі ширяють, дивлячись на нас,
Як на готову здобич. Тіль од них,
Мов темна шата, вкрила наше військо,
Що має вже от-от пуститись духу.

Мессала Не думай так.

Кассій

Я вірю в це не зовсім,
Бо духом я бадьорий і готовий
Всі небезпеки вистояти твердо.

Брут

Отак, Луцілію.

Кассій

Шляхетний Бруте!
Боги сприяють нам, щоб ми могли
Прожити до старості у мирі й дружбі.
Та що діла людські такі непевні,
Ми й про найгірше думати повинні.
Адже як ми програємо цю битву.
То буде це остання в нас розмова.
Що думаєш тоді робити, Бруте?

Брут

З моєю філософією згідно,
За самогубство ганив я Катона.
Не знаю й сам чому, але мені
Низькими й легкодухими здаються,
Хто, боячись того, що може статись,
Собі життя вкорочує. А я,

Озброївшись терпінням, покладаюсь
На волю сил високих, що вершать
Всі наші справи.

Кассій Що ж, програвши битву,
Ти вулицями Рима у тріумфі
Пройти готовий бранцем? Ти римлянин.

Брут Ні, Кассію, не думай,
Що може Брут пройти по Риму бранцем.
Великий духом він. Але той день
Скінчить почате в березневі іди.
Не знаю, чи зустрінемось ми ще,
Тому, о Кассію, прощай назавжди!
Як стрінемося знов — посміємося,
А ні, то що ж: ми гарно розійшлись.

Кассій Прощай назавжди, Бруте мій, назавжди!
Як стрінемося знов, посміємося,
А ні то що ж: ми гарно розійшлись.

Брут Тож виступай. Якби-то знать зарані,
Чим закінчиться виступ наш сьогодні!
Та досить і того, що день мине
І ми кінець узнаєм. Гей! Рушайте!

Виходять.

СЦЕНА 2

Там же. Бойовище.

Бойовий сигнал. Входять Брут і Мессала.

Брут Скачи, Мессало, і оці папери
Дай легіонам, що на тому боці.

Гучний бойовий сигнал.

Хай разом нападуть, бо я помітив:
Знеслилось Октавія крило
І перед дружним натиском не встоїть.
Скачи, Мессало! Хай згори ударять.

Виходять.

Там же. Інша частина поля.

Бойові сигнали. Входять Кассій і Тітіній.

Кассій Дивись, дивись, як лайдаки тікають!
Я для своїх став ворогом: коли
Отой прапороносець мій побіг,
Я вбив його і стяг забрав з собою.

Тітіній О Кассію, Брут поспішив із гаслом!
Октавія подужавши, він надто
Зарвався. Військо грабувать розбіглось,
А нас Антоній обступив усіх.

Входить Піндар.

Піндар Тікай, тікай, мій пане, якнайдалі!
Уже Антоній у твоїх наметах!
Тому, о Кассію, тікай найдалі!

Кассій Ми й так далеко. А поглянь, Тітіній:
Чи не в моїх наметах той вогонь?

Тітіній Так, у твоїх.

Кассій Якщо мене ти любиш,
Сядь на коня мого, вдар острогами,
І хай тебе несе до того війська
І потім — знов сюди, щоб я напевне
Довідався, чи друг там, а чи ворог.

Тітіній Не встигнеш і подумать, як вернуся.
(Виходить)

Кассій Злізь вище, Піндаре, на те узвишся.
Я недобачливий. Постеж за ним
І розкажи про все, що в полі видно.

Піндар сходить на узвишся.

В цей день почав я жить. Час обернувся,
І там, де я почав, тепер кінчаю.
Звершився обіг літ. Ну що там, хлопче?

Піндар

(згори)

О пане мій!

Кассій
Піндар

Які новини?

(згори)

Тітінія кіннота здоганяє.
І підострожує все дужче коней.
Він скаче. Вже от-от наздоженуть.
Ох, ох, Тітінію! Із коней злазять,
І він зсідає... Вже взяли його.

Гук.

Кричать від радості.

Кассій

Спускайся, годі!

Що я за легкодух! Доживсь до того,
Що друга першого перед очима
У мене взято!

Піндар спускається.

Йди сюди, небоже!

Я взяв тебе у Парфії в полон,
І зглянувся, і змусив присягнути,
Що все робитимеш, чого я схочу.
Виконуй же присягу. Відтепер
Будь вільний і мечем оцим добрячим,
Що Цезареві нутрощі пробив,
Мені у груди вдар. Мовчи ж, ні слова!
Ось тут руків'я. Як лице закрию,
Убий мене.

Піндар заколює його.

О Цезарю, за тебе

Помстилось вістря, що тебе убило!

(Вмирає)

Піндар

От я й на волі. Хоч і не хотів
Таку ціну платити за неї. Пане!
Втече звідсіль твій Піндар так далеко,
Що римляни про нього й не почують.

(Виходить)

Входять Тітіній і Мессала.

Мессала

Все вийшло так на так: шляхетний Брут
Розбив уцент Октавія, так само,
Як легіони Кассія — Антоній.

Тітіній Ці вісті дуже Кассія потішать.

Мессала Де ж ти лишив його?

Тітіній На цім узвишші
В страшній розпуці, з Піндаром-рабом.

Мессала Чи то не він там на землі лежить?

Тітіній Лежить як неживий. О горе, горе!

Мессала То він?

Тітіній О ні, то те, що ним було!
Не стало Кассія. О пізне сонце,
Як ти на заході багряно гаснеш!
Так у крові своїй згасає день,
День Кассія. Погасло сонце Риму,
Наш день померк! Тьма, тучі, небезпеки
Зближаються. Скінчився успіх наш,
Невіра в успіх мій його убила.

Мессала Невіра в успіх наш його убила.
Жахлива помилко, дитя скорботи!
Нащо показуєш людській уяві,
Чого немає? Швидко так зачавшись,
Щасливо ти не родишся ніколи
І губиш матір, що тебе родила.

Тітіній Гей, Піндаре! Та де ж ти, озовись!

Мессала Шукай його, Тітінію, а я
Зустріну Брута і шляхетні вуха
Вражю цією вістю. Так, вражю,
Бо гостре лезо та отруйні стріли
Для вух його такі ж приемні будуть,
Як вість про Кассія.

Тітіній Не гайсь, Мессало,
Я ж Піндара тим часом пошукаю.

Мессала виходить.

Навіщо, Кассію, послав мене?
Чи ж не знайшов я друзів? Чи ж вони
Мене вінком звитяжним не вінчали?
Твоїм вінком! Чи ж ти не чув їх крику,
Щоб я тобі віддав його!
Та зрозумів ти все, на жаль, інакше.
Прийми ж вінок цей на своє чоло —

Так повелів твій Брут, і я сповняю
Його веління. Швидше, Бруте, глянь,
Як Кая Кассія ушанував я!
Боги! Як римлянин я вмерти мушу!
Меч Кассія хай вийме з мене душу!
(Убиває себе)

Бойовий сигнал. Входить Мессала з Брутом, молодим Катonom, Стратоном, Волумнієм та Луцілієм.

Брут Де ж тіло Кассія? Скажи, Мессало?
Мессала Он там його оплакує Тітіній.

Брут Лежить Тітіній навznak.
Катон Він убитий.

Брут О Цезарю, ти досі ще могутній!
Твій дух — посеред нас і нашу зброю
Націлює в серця нам.

Долинають здаля бойові сигнали.

Катон О, хоробрий
Тітінію! Погляньте: увінчав він
По смерті Кассія.

Брут Таких, як ці.
На світі римлян більше вже немає.
Прощай, останній з римлян! Неможливо,
Щоб Рим іще раз породив такого.
Я винен більше сліз йому, ніж маю.
О Кассію! Ще буде час для сліз!
Ходімо ж. Тіло відвезіть на Фасос,
Бо похорон у таборі стривожить
Нам воїнів. Луцілію, сюди!
І ти, Катоне юний, всі у поле!
Шикуйте військо, Лабеоне й Флавій.
Вже третя. Римляни, часу не гаймо:
(Виходить)

Там же. Іяша частина поля.

Бойовий сигнал. Входять Брут, молодий Катон, Луцілій та інші.

Брут Тримайтесь, римляни! Підбадьоріться!

Катон У нас немає шельм! Гей, хто зі мною?
Я всім ім'я своє повідомляю:
Мій батько — Марк Катон! Я — син Катона!
Тиранам — ворог, батьківщині — друг.
Мій батько — Марк Катон; я — син Катона!

Входять, б'ючись, солдати.

Луцілій А я — Марк Брут! Гей, слухайте: я Брут!
Друг батьківщини, Брут! Брут перед вами!

Юний Катон падає.

О мій Катоне юний! Ти упав?
Героєм ти вмираєш, як Тітіній.
Ти чесно ствердив, що Катонів син ти.

1-й солдат Здайсь — або вми!

Луцілій Здаюся, щоб умерти.
(Пропонує гроші)
Вбий Брута — і прославишся назавжди.

1-й солдат Ні! Як-то? Благородного такого?

2-й солдат Гей, розступись! Антонію скажіть,
Що Брута взято.

1-й солдат Я доповім. Аж ось і командир.

Входить Антоній.

Узято Брута, Брута взято, пане.

Антоній Де ж він?

Луцілій Не взятий він, Антонію. Він — вільний.
Я запевняю, що ніколи ворог

Живим не схопить доблесного Брута.
Боги ганьби такої не допустять.
Живим чи мертвим знайдете його —
Залишиться він Брутом, тільки Брутом.

Антоній Ні, друже, ти не Брута взяв. Проте
Він вартий Брута. Бережіть його
І добре з ним поведіться. Я волів би
З людьми такими не ворогувати,
Але дружити. Ідіть же та дізнайтесь,
Живий чи мертвий Брут, і сповістіть нам
В намет Октавія про все, що сталося.

Виходять.

СЦЕНА 5

Там же. Інша частина поля.

Входять Брут, Дарданій, Кліт, Стратон та Волумній.

Брут Як мало вас, о друзі! Відпочиньте ж.

Кліт Здійняв Статілій смолоскип, але
Не повернувся: взятий або вбитий.

Брут Присядь же, Кліте. Вбитий він. Сьогодні
Скрізь убивають. Ось послухай, Кліте.
(Шепоче йому)

Кліт Що, я, мій пане? Та нізачо в світі!

Брут Мовчи ж!

Кліт Я краще б сам себе убив!

Кліт Дарданію!
(Шепоче йому)

Дарданій Мені таке зробити?

Кліт Дарданію!

Дарданій О Кліте!

Кліт На що страшне тебе наводив Брут?

Дарданій Щоб я убив його. Глянь, він задумавсь.

Кліт Сосуд шляхетний так наповнився горем,
Що вже з очей воно у нього ллється.

Брут Сюди, Волумнію, на кілька слів.

Волумній Що скаже пан?

Брут Волумнію, ось що:
Тінь Цезаря мені вночі аж двічі
З'являлася: спочатку біля Сард,
А сю ніч під Філіппами. Я знаю,
Що це мій час настав.

Волумній О ні, мій пане!

Брут О так, Волумнію, цього я певен.
Ти бачиш сам, що діється у світі:
Загнав нас ворог аж на край безодні.

Долинають здаля бойові сигнали.

Нам краще кинутись туди самим,
Аніж чекати, поки скинуть. Друже,
З тобою вкупі ми ходили в школу.
Ім'ям цієї дружби я прошу:
Подерж мій меч — я кинуся на нього.

Волумній Ні, це не дружня послуга, мій пане.

Звучить знову бойовий сигнал.

Кліт Тікай, мій пане! Тут не можна бути!

Брут Прощай! Прощай і ти, і ти, Волумній!
Стратоне, ти проснав цей час, і ти
Прощай! О земляки мої! Радіє
У мене серце, що за все життя
Мене ніхто з-поміж людей не зрадив.
Цим днем поразки я уславлюсь більше,
Аніж Октавій, аніж Марк Антоній
Безчесною звитягою над нами.
Прощайте, земляки, бо мій язик
Уже докінчує життєпис Брутів.
Вже тьма в очах, кістки спокою прагнуть,
Що працею своєю заслужили.

Бойовий сигнал.

Крик за сценою: «Тікайте, тікайте, тікайте!»

Кліт Тікай, мій пане!

Брут

Я за вами рушу.

Кліт, Дарданій та Волумній виходять.

А ти побудь зі мною ще, Стратоне.
Ти славний хлопець, всі тебе шанують,
І честі проблиск є в твоїх ділах.
Подерж мій меч і погляд одверни свій,
А я на вістря кинуся. Гаразд?

Стратон Дай руку, пане, і прощай.

Брут

Прощай.

(*Кидається на свій меч*)

О Цезарю! Я кров свою проллю

Удвічі легше, ніж пролив твою.

(*Вмирає*)

Бойовий сигнал. Відступ. Входять Октавій, Антоній, Мессала, Луцілій та війсьсько.

Октавій Хто ця людина?

Мессала Служитель Брутів. Де твій пан, Стратоне?

Стратон Не бранець він, як ти тепер, Мессало.
Лише спалить його звияжці можуть,
Бо Брута переміг сам Брут, і більше
Нікого смерть його не вславить.

Луцілій

Отже,

Не здався Брут живим. Спасибі, Бруте,
Що ствердив ти Луцілієве слово.

Октавій Всіх, хто служив йому, беру до себе.
Скажи, чи згоден ти служити в мене?

Стратон Служитиму, як згодиться Мессала.

Октавій Дозволь, Мессало.

Мессала Як загинув Брут?

Стратон Я меч тримав, а він на нього кинувсь.

Мессала Октавію, візьми ж того до себе,
Хто Брутові востанне прислужився,

Антоній Він був найблагородніший із римлян.
Всі змовники, крім нього одного,
Із заздрощів на Цезаря напали,

А він один із чистими думками
Для спільного добра пристав до них.
Його життя — прекрасне, і стихії
В нім так з'єднались, що сама природа
Могла б устати й перед цілим світом
Оголосити: «Це була людина».

Октавій Тож і віддаймо честь його заслугам —
Врочисто справмо всі сумні обряди.
В моїм наметі прах його цю ніч
У воїнській оздобі перележить.
Військам — спочинок. Ну, а ми ходімо
Ділитися трофеями своїми.

Виходять.

те, як єгипетський розбійник Фіамід, передчуваючи неминучість загибелі, вирішує вбити також свою кохану. Роман виданий в англійському перекладі 1569 р. «Ефіопіку» Геліодора наслідували численні автори галантно-авантюрних романів XVII ст.

С. 248. *Блазень (співає)*.— Під час перших вистав «Дванадцятої ночі» всі музичні номери комедії виконував хлопчик-артист, який у п'єсі грав роль Віоли. Згодом у трупі прийшов видатний комік Роберт Армін, людина надзвичайно музично обдарована. Пісні Віоли було передано Арміну, який виконував роль Фесте. Саме для нього й було написано заключну пісню блазня.

ЮЛІЙ ЦЕЗАР

Час створення трагедії дискусій не викликає: це 1599–1600 рр. Лікар з Базеля Т. Платтер занотує в своєму щоденнику, що 21 вересня 1599 р. він дивився в Лейпсдонському театрі «трагедію про першого імператора Юлія Цезаря». Певно, йдеться про одну з перших постановок Шекспірового «Юлія Цезаря» на сцені нещодавно відкритого театру «Глобус». Переказ епізоду на форумі (III, 2) зустрічається в «Зерцалі мучеників» Джона Віверса (написано 1599 р., видано 1601 р.). Текст п'єси був відомий і Бенові Джонсону, авторові трагедії на римську тему «Падіння Сеяна» (поставлено 1603 р.). Уперше «Юлій Цезар» був надрукований in folio 1623 р.

Основним сюжетним джерелом трагедії були «Життєписи» Плутарха, перекладені на англійську мову Нормом 1578 р. Шекспір міг використати й інші тексти, наприклад, книги римських авторів про період громадянських війн (листи й промови Ціцерона, «Фарсалію, або Про громадянську війну» Лукана, «Римську історію» Аппіана, праці Тацита і Светонія та ін.), досить популярні в середньовічних переказах і тлумаченнях. До історії Стародавнього Риму охоче звертались і драматурги — попередники й сучасники Шекспіра. Особливо поширені були сюжети, об'єднані постаттю першого римського диктатора Юлія Цезаря. П'єси на цю тему створюють Р. Гарнє («Корнелія», англ. переклад 1594), М. Мюре («Юлій Цезар»), Ж. Гравін («Цезар») та ін. «Римська трагедія», таким чином, мала вже усталену літературну традицію.

Звертався до історії Стародавнього Риму і сам Шекспір у трагедії «Тит Андронік». Проте «Юлій Цезар» — твір відмінний від усього раніше написаного драматургом. Трагедія — сполучна ланка між останньою хронікою 90-х років («Генріх V», 1598) і першою трагедією 600-х («Гамлет», 1600). У п'єсі відбито глибокий злам у світогляді Шекспіра, породжений змінами в англійській дійсності на межі XVI—XVII ст. В останні роки правління королеви Єлизавети і в перші — Якова I Стюарта політична боротьба в країні надзвичайно загострилася (змова Ессекса 1600—1601 рр., «Порохова змова» 1605 р.). Духовний клімат в Англії напередодні цих подій і відбиває «Юлій Цезар», перша з-поміж великих трагедій Шекспіра.

Злам у творчості драматурга не був несподіваним. Трагічні ноти з'являються

в «Венеціанському купці», посилюється драматична напруженість і в таких, карнавальних за формою, комедіях, як «Багато галасу з нічого», «Дванадцята ніч». Трансформується жанр хроніки, яка дедалі більше виходить за межі династичної історії Англії. Багато що передвіщає «Юлія Цезаря», наприклад, у хроніці «Генріх V», постановка якої лише на кілька місяців випередила прем'єру трагедії. Проте саме в «Юлії Цезарі» всі ці тенденції знаходять своє логічне завершення.

Основний пафос Шекспірової трагедії — у протесті проти тиранії. Коло проблем, що розглядаються в п'єсі, надзвичайно широкі: державний переворот і його наслідки, співвідношення політичного ідеалу і дійсності, конфлікт високих моральних вимог і політичних принципів, особистість і час і т. ін. Минуле для Шекспіра — не повчальний приклад до вічних істин, а призід для роздумів над хвилюючими питаннями сучасності. Ця гуманістична концепція історії давала драматургові можливість вести дію ніби в двох площинах (в історичній та в близькій його часові, коли монархічна влада в Англії близька була до тиранії). В цих умовах зачеплені в трагедії проблеми — особа правителя, характер правління, право підданих на повалення тирана, роль народу в житті держави — не могли не збуджувати гострої цікавості глядачів.

Трагедія входить до так званої «римської трилогії» («Юлій Цезар», «Антоній і Клеопатра», «Коріолан»), яка вирізняється яскраво вираженим політичним звучанням. Пересважання соціального підґрунтя, а також використання в сюжетах конкретно-історичного матеріалу ускладнює питання жанрової приналежності «римських трагедій», які називають то історичними хроніками, то реалістичними історичними драмами, то політичними трагедіями. Риси як історичних хронік, так і більш пізніх трагедій наявні і в «Юлії Цезарі».

Дія п'єси охоплює два роки: 44 — 42 рр. до н. е., тобто час від убивства Юлія Цезаря змовниками до розгрому Брута й Кассія військами нових триумвірів у битві при Філіппах. Архітектоніка трагедії досить складна. Драматург уникає схематичного протиставлення змовників-республіканців прибічникам одноосібної влади. Кожен із персонажів — це живий, внутрішньо суперечливий характер. Політичний конфлікт доповнюється морально-філософським. Не холодне, абстрактне осмислення історії, а пристрасне, часом і трагічне її переживання — основний драматичний стрижень трагедії.

До вбивства диктатора провідним є протиставлення Брута і Цезаря, яке повторюється на рівні Порція — Кальпурнія. Кассій, залишаючись ініціатором змови, прямого антагоніста поки що не має. Співвідношення персонажів змінюється після вбивства диктатора. Виникають нові конфлікти: Брут, Кассій і Антоній, Брут і Кассій, Антоній і Октавій (цей конфлікт лише намічається).

У «римських трагедіях» Шекспіра визначення місця героя в системі образів пов'язане насамперед з громадянською значущістю того вибору, перед яким він опиняється. Сам процес вибору, що має найчастіше характер альтернативи, його наслідки для героя й держави — функціональна лінія основного трагічного героя. В «Юлії Цезарі» таким є Брут. Уже перша поява героя на сцені вносить у трагедію драматичну напруженість. У розпалі веселе свято луперкалій, але Брут

меланхолійний і зосереджений. Це не заданий наперед трагічний персонаж. Він ще нічого не знає про зріючу змову. Марк Брут — нащадок знатного роду римських патриціїв, він шанований народом за свою доброчесність, його любить Цезар. Розлад у душі героя виникає перш за все з необхідності визначити ставлення до змін, що готуються в Римі. Ще й до слів Кассія Брут відчуває необхідність трагічного вибору, тим більш важкого для героя, що Цезар дорогий йому.

Брута нерідко зіставляють з Гамлетом. Справді, перед нами — два герої-мислителі, філософи, схильні до поглибленого самоаналізу, здатні тверезо оцінити свої прагнення. Але, на відміну від принца Датського, Марк Брут — особистість гармонійна. Його спонукали приєднатись до змовників-республіканців традиції родини, яка уславилась вірністю республіці, і його глибока переконаність у справедливості республіканських ідеалів. У напруженому монолозі другої дії герой прагне лише виправдати свій вибір, зроблений ще тоді, коли виникла загроза перетворення Цезаря в одноосібного правителя.

За позірною стриманістю монологу приховується глибоко трагічна напруженість думки. Стіійкість Брута — не свора римська доброчесність його предків. Не є вона й породженням філософського вчення стоїків, прихильником якого вважає себе герой. Джерело рішучості героя — в усвідомленні необхідності знищення тиранії, яка зароджується в Римі. Якщо Цезар надіне корону — загине Республіка, за яку боролось багато поколінь римлян. Але з Брутом-громадянином несподівано вступає в конфлікт Брут-людина. Адже йдеться про життя Цезаря, якого він любить і який йому довіряє. В Плутарха сказано, що Брут був прямим спадкоємцем Цезаря. Шекспір навіть не згадує про це, уникаючи всього, що могло б ввести відтінок боротьби честолюбства у стосунки героїв.

Монолог Брута починається словами: «Так, тільки смерть його...». З цієї фрази видно, що перед нами наслідок, а не початок довгих роздумів. Цезар, який прагне стати імператором, має бути знищений. В цьому Брут не сумнівається. Але ж Цезар іще не тиран. Теперішній Цезар ще не загрожує суспільному благу. І в серці героя пробуджується жаль. Цезар, проте, не може не перетворитись на тирана, варто тільки йому дістати необмежену владу. Брут відчуває себе зобов'язаним запобігти цьому, прирікаючи на загибель майбутнього імператора. Справедливість вибору героя підтверджує сцена, яка безпосередньо передую бивству Цезаря. Різка і згорда відповідає новий правитель Риму на нещирі прохання змовників, які таким чином випробовують його. Абсолютна влада неминуче псує людську натуру.

Брут ворожий саме духові цезаризму, а не Цезареві-людині. Шекспірове трактування образу Цезаря відмінне від традиційного. В середньовічній історіографії встановилась тенденція вихваляння Юлія Цезаря і засудження Брута й Кассія. Для мислителів епохи Ренесансу Юлій Цезар — великий полководець, відважний воїн, досвідчений державний діяч. Правда, Монтень, Бекон і Макіавеллі вбачають особливість вдачі римського диктатора в його надмірному честолюбстві. Однак тема боротьби Цезаря за корону, улюблений мотив трагедійної творчості драматурга, в даному разі не привертає уваги Шекспіра. В трагедії опущено всі перипетії цієї боротьби: поразка Помпея, перемога над його синами

в Іспанії і т. ін. Історія Цезаря починається з моменту, коли він бере до рук всю повноту влади.

Цезар у Шекспіра — не титанічний лиходій. Існує навіть погляд, що образ Юлія Цезаря в п'єсі явно окарікатурений. Проте було б правильніше говорити не про зниження героя, а про його опосереднення. Шекспірів Юлій Цезар — підкреслено звичайний. Показове щодо цього перше представлення героя глядачам. Його слова, що не мають ніякого відношення до подальшого розвитку сюжету, є багато в чому визначальними. Не про близьку коронацію думає правитель Риму, а про неплідність своєї дружини Кальпурнії. Підкреслити ординарність героя має й розповідь Кассія, який говорить не про військові триумфи Цезаря, а про його хвороби й слабості. В цьому побутовому ключі Цезаря показано аж до сцени вбивства.

Цікавий також епізод розмови Юлія Цезаря й Антонія, єдиний фрагмент у тексті, в якому викладені міркування героя про управління державою. Іропічний розум Кассія лякає правителя. Сам він не є яскравою індивідуальністю, а тому хотів би й навколо себе бачити людей посередніх. Зразком ідеального підданого для героя є Антоній, який беззастережно виконує його накази. Витоки трагедії Цезаря в невідповідності його справжньої суті й тієї ролі, яку він береться виконувати. Щира розмова з Антонієм уривається. Побояючись, що його можуть запідозрити в боягузтві, Цезар знову натягує маску безстрашності, що пародійно контрастує зі згадкою героя про свою глухоту.

Власне тільки в сцені вбивства постать Цезаря набирає певної величі. На зустріч смерті поспішає імператор, уже відчувши всю повноту влади. Сцена вбивства Цезаря своєю урочистістю нагадує ритуальне дійство. Шекспір використовує всі присутні у Плутарха подробиці, щоб надати епізодові особливої монументальності. Але гине лише Цезар-людина, дух цезаризму не знищено, про що свідчать дальші події в трагедії. Сталося протилежне тому, чого прагнув Брут.

Після смерті Цезаря події пришиваються. (Убивство Цезаря, промови на форумі та прибуття Октавія драматург показує як події, що відбулися в один день, поєднує дві битви при Філіппах в одну тощо). Загострюються конфлікти. Після зіткнення Брут — Цезар, виникає нова антитеза: Брут — Антоній. Марк Антоній нагадує Цезаря лише тим, що це також герой-актор, який виконує в'язу на себе роль. Проте акторство Цезаря було не усвідомлене, він сам намагався повірити в свою винятковість. Антоній — лицедій, який не безкорисливо виконує вигідну для нього роль. Приклад цього — славнозвісна промова героя на форумі. Антоній цілком антагоністичний Брутові. Джерело рішучості Брута — неспохитна віра в загальнолюдську значущість своїх ідеалів. Антоній не менш палко бореться за досягнення своєї мети, хоч і покладає надії не на людський розум, а на вади людської природи, що дає право віднести цього героя до числа Шекспірових «макіавеллістів» (Річард III, Яго та ін.).

Менш контрастний стосовно Антонія Кассій. Між героями чимало спільного. Політичні ідеали героїв протилежні, але їхнє ставлення до засобів досягнення своєї мети по суті однакове. Саме це неминуче приводить Кассія до конфлікту з Брутом, який не схвалює методів боротьби свого однодумця-республіканця.

Марка Брута неможливо зіставити з жодним із героїв трагедії з огляду на особливу цілісність його натури, всепоглинаючу відданість тим переконанням, які стали його світосприйняттям. Тим болючіша для героя невідповідність між високою метою боротьби і єдино доступними засобами її досягнення. Було б помилкою вбачати причину загибелі Брута в його трагічній провині.

Трагедія героя в безнадійності його спроб протиставити свою моральну правоту об'єктивному ходу історії. Благородні ідеали Брута не знаходять виправдання в реальній дійсності. Герой вступає в боротьбу з єдиновладдям тоді, коли дедалі очевиднішою стає закономірність перемоги принципу єдиновладного правління.

Проте самовбивство Брута не тільки свідчить про поразку героя-ідеаліста. Приречений на загибель самим ходом історичного розвитку, Брут усе ж таки зберігає вірність своїм переконанням. Моральне торжество героя підкреслюється подіями, зображеними в останніх епізодах трагедії. Нові правителі Риму складають проскрипційні списки, готуючись до боротьби за владу вже один з одним.

Особливо цікава тема народу в трагедії. На відміну від історичних хронік, де народові найчастіше відводилася роль пасивного співучасника подій, в «Юлії Цезарі» народ — один із провідних елементів драматичної колізії.

В «Юлії Цезарі» — дві сцени, в яких безпосередньо дійовою особою є народ. Ці сцени різні за своїм настроєм. Перша відкриває дію трагедії на підмостках трибуни, коли розганяють по домівках ремісників, що зібрались подивитись на вшанування Цезаря. Перед нами аж ніяк не сірий натовп. Не випадково епізод подано як діалог дотепного, кмітливого шевця і сповнених презирства до народу, по суті, безликих трибунів. До речі, ні Брут, ні Кассій такого презирства до народу не відчувають.

Інший характер має сцена на форумі, де вперше в трагедії з'являється агресивний, збуджений натовп. Для цього натовпу, однак, важливе лише одне: кого вважати новим Цезарем: Брута чи Антонія. Це народ, який уже прийняв ідею деспотизму, став її опорою і жертвою. Натовп у даному разі — не суб'єкт, а трагічний об'єкт історії.

В «Юлії Цезарі» нема конкретної політичної програми. Авторська позиція не зводиться ані до звільнення від монархічних ілюзій, ані до «республіканських» симпатій драматурга. Республіка у Шекспіра не стільки політичне, скільки морально-політичне поняття (О. Анікст). Драматург не стверджує, що форма правління або особистість правителя — єдине джерело зла. Трагедія Брута і Кассія і в протиріччі між благородними цілями і засобами їх досягнення, і в незрілості народу. Більше, ніж форма правління, важлива для творця «Гамлета» і «Коріолана» соціальна структура державного життя — те, чим вона наділяє суспільство і особистість. Поступово Шекспір усвідомлює «несприятливий для політичної свободи перебіг часу» (Л. Піньський). Ідея історичної «необхідності» звучить в трагедії гостро і виразно. Осмислити хід історичного розвитку й намагається Шекспір у цьому надзвичайно складному творі.

В Росії трагедія «Юлій Цезар» була відома вже на початку XVIII ст., очевидно, в переробці німецьких авторів. 1787 р. з'явився перший її переклад ро-

сійською мовою, здійснений М. Карамзіним, він же написав передмову й склав коментарі до твору. Згодом «Юлія Цезаря» перекладали А. Фет, Д. Михайловський, А. Соколовський, П. Козлов, М. Холодовський. Українською мовою трагедія була перекладена 1886 р. П. Кулішем. Передмову й коментар до п'єси написав І. Франко.

1792 р. в Росії трагедія була заборонена театральною цензурою і протягом XIX ст. на російській сцені не ставилась. Знаменною вважається постановка «Юлія Цезаря» В. Немировичем-Данченком у 1903 р. на сцені Художнього театру. 1922 р. відбулась прем'єра трагедії на сцені Ленінградського Великого драматичного театру, 1924 р. «Юлій Цезар» був поставлений Малим театром у Москві.

Політична напруженість сюжету викликала інтерес кінематографістів до «Юлія Цезаря». Перша екранізація трагедії була зроблена ще 1907 р. і мала назву «Смерть Юлія Цезаря». Фільм був зроблений у формі сновидіння Шекспіра, що пише трагедію. В ролі Шекспіра знявся Ж. Мельєс. Про популярність трагедії свідчить велика кількість її кіноверсій: тільки між 1908—1916 рр. їх з'явилося близько десяти. У 1953 р. американський режисер Дж. Манкевич зняв фільм, у якому взяло участь багато відомих акторів. Роль Антонія зіграв Марлон Брандо, Кассія — Джон Гілгуд, Юлія Цезаря — Луї Калерн, Брута — Джемс Месон.

Інтерес до «Юлія Цезаря» зберігається і на батьківщині Шекспіра. Так, 1972 р. режисер Тревор Нанн поставив на сцені Королівського шекспірівського театру трилогію «Римляни», однією з частин якої є «Юлій Цезар». Спектакль став подією в театральному житті Лондона. Це одна з найгостріших політичних постановок у циклі Нанна, спроектована на сучасність.

ПРИМІТКИ ДО «ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ»

С. 251. *Входять Флавій, Марулл...*—Трибуни Флавій та Марулл — прихильники римського полководця та політичного діяча Гнея Помпея (106—48 до н. е.). В 48 р. до н. е. Цезар у битві при Фарсалі завдає військам Помпея нищівної поразки, сам Помпей невдовзі гине в Єгипті.

С. 252. *Капітолій*.—Святкування тріумфу полководця розпочиналось на Марсовім полі. Звідси урочиста процесія вирушала до давньої римської цитаделі Капітолію, де містилась державна святиня міста — храм Юпітера.

С. 253. *Свято луперкалій* — свято на честь давньоримського бога Луперка, патрона пастухів. Під час свята найзатішніші юнаки Риму оббігали довкруг Палатинського пагорба, де стояв храм Луперка, похльоскуючи жінок ремінцями із шкіри жертвних тварин. Доторк ремінця нібито лікував від неплідності (І, 2).

Поеднуючи тріумф Цезаря із святом луперкалій, Шекспір допускається хронологічної помилки. Остаточна перемога Цезаря над прибічниками Помпея від-

булася в жовтні 45 р. до н. е. у битві при Мунді (Іспанія), а свято луперкалій відзначалось 15 лютого 44 р. до н. е.

Входять Цезар, Антоній...— Існує припущення, що роль Цезаря вперше виконував актор Джон Геміндж, який грав на сцені театру «Глобус» також Полонія в «Гамлеті».

Кальпурнія— дочка Пізона, четверта дружина Цезаря. Про її неплідність у Плутарха немає ніякої згадки.

Рушай же й пильний обрядів.— Антоній був головним жерцем Колегії Луперків, яку заснував Юлій Цезар.

С. 254. *Бійсь березневих ід.*— Словом «*іди*» в давньоримському календарі позначали середину місяця; в березні, травні, липні і в жовтні серединою вважали п'ятнадцяте число, а в інші місяці — чотирнадцяте.

С. 256. *«Кассію, рятуй, бо гину!»*— епізод, створений авторською фантазією. За Плутархом, Цезар був вправним плавцем. Під час воєнної експедиції в Єгипті він зміг навіть уникнути, пустившись плавом, переслідування ворогів.

...Еней, прапращур наш великий, Що в Трої виніс на собі старого Анхіза з полум'я...— Під час загибелі Трої родич царя Пріама Еней на плечах виніс свого старого батька Анхіза з охопленого полум'ям міста. Пізніше виникає легенда про переселення Енея до Італії, де він стає засновником роду Юліїв. Про це розповідає «Енеїда» (29—19 рр. до н. е.) Вергілія.

С. 257. *Він, мов Колос, піднявся над бідним світом...*— *Колос Родоський*— статуя бога сонця Геліоса на острові Родос вважалась одним із семи чудес світу. Геліоса було зображено з широко розставленими величезними ногами. Висота статуї дорівнювала 30 метрам.

...з самого потопу...— мається на увазі грецький міф про всесвітній потоп, від якого врятувались лише син Прометея Девкаліон та його дружина Пірра.

С. 260. *...в нього ж чорна неміч.*— За деякими відомостями, Юлій Цезар хворів на епілепсію. Так, Плутарх згадує, що в 68 р. до н. е. в місті Кордові (Іспанія) Цезар переніс декілька нападів хвороби.

...і не свистів йому, неначе акторам у театрі...— Розповідь Каски про коронування Цезаря нагадує подібну сцену з «Річарда III». Порівняння з театральною виставою підкреслює лицемірність відмови Цезаря від корони. Сам образ, побудований на сучасному для драматурга театральному побуті, є анахронізмом.

С. 262. *І якби тепер Я Брутом став, а він зробився мною, Він не умовив би мене.*— Одне з незрозумілих місць у тексті. Більшість дослідників вважає, що цю репліку Кассія слід розуміти так: «Якби я був Брутом, Цезар не міг би вплинути на мене». За Плутархом, друзі благають Брута стеретися прихильності Цезаря.

С. 263. *Навпроти Капітолія мені Зустрівся лев...*— одна з англійських реалій у тексті. За часів Шекспіра у лондонському Тауері утримували кількох левів, що викликало загальну цікавість.

С. 266. *До статуї старого Брута.*— Марк Брут був нащадком Люція Юнія Брута, з ім'ям якого пов'язують вигнання з Риму короля Тарквінія (509 р. до н. е.). За це римляни поставили йому на Капітолії бронзову статую, яка зображує Брута з мечем у руці.

...йди в театр Помпея.— 15 березня засідання Сенату відбулося не в Капітолії, а в приміщенні przepishного театру, збудованого Помпеем і прикрашеного його статуєю.

С. 268. *(Розпечатує листа й читає)*— В трагедії трохи скорочено листа Кассія до Брута, що пояснюється тогочасним сценічним звичаєм. Актор під час вистави отримував копію такого листа, тому повний текст до сценарію не включався.

С. 269. *Наш дух тоді з його знаряддям смертним Зіходить на раду...*— Монолог Брута позначений впливом учення давньогрецького філософа Платона, яке набуває надзвичайної популярності в добу Відродження. Згідно з твердженням Платона, людська душа («маленький світ») є ареною зіткнення суперечностей, що саме і пробуджує людський розум до дії. Схожі епізоди зустрічаємо і в «Королі Лірі» (III, 1), й «Макбеті» (I, 3).

...брат твій, Кассій.— Кассій був одружений з Юнією, сестрою Брута.

...капелюхи в них на лоба Насунути, обличчя — під плащами.— За часів Шекспіра трагедії з життя давнього Риму грали в тогочасних костюмах.

С. 270. *Ереб* — у грецькій міфології — втілення довічного мороку.

С. 273. *Авгури* — жерці, що провіщали майбутнє, вивчаючи політ птахів, їхню поведінку.

Як ловлять деревом єдинорога...— *Єдиноріг* — казкова тварина, яка нагадує коня з рогом на лобі. В «Природничій історії» Плінія розповідається, що єдиноріг ворогує з левом і завжди переслідує його. Лев ховається за деревом, єдиноріг кидається на нього і заганяє свій ріг у стовбур. Саме тоді його найлегше вбити. Книгу Плінія за часів Шекспіра переклав англійською мовою Голленд.

С. 274. *...я вже з ним домовлюсь.*— За Плутархом Кай Лігарій був першим із тих, кого Брут сам залучив до змови. Лігарій, як і Бруг, був раніше прихильником Помпея.

С. 275—276. *Чи живу я Аж на околиці твоїх бажань? Коли не ближче, значить, я для Брута Наложниця, не жінка.*— Англійська реалія. За британськими законами повії мали право жити лише у передмістях Лондона. (Пор. «Міра за міру»). Цим порівнянням Порція натякає Брутові, що має право на його довіру.

С. 276. *...зве Катона батьком.*— Батько Порції — Марк Порцій Катон Молодший — був послідовним прибічником республіки. Переможений біля Тарса (46 р. до н. е.) військами Цезаря, наклав на себе руки. Брут, його племінник, одружився з дочкою Катона Порцією.

Себе суворій пробі Я піддала...— Плутарх оповідає, що Порція заподіяла собі глибоку рану на стегні, щоб переконати Брута в своїй стійкості і мужності.

С. 278. *Один із варту Розкажує, яких вони страховищ Набачились...*— Для тогочасного глядача ці образи мали прямий, а не поетичний зміст. Низка зловісних прикмет свідчила про порушення всесвітнього ладу і провіщала численні нещастя в державі: після загибелі Цезаря розпочалась громадянська війна. В «Гамлеті» Горацію знову буде розповідати про чудеса, які провіщали загибель Юлія Цезаря.

С. 279. *Сьогодні Цезар вийде.*— Цезар навіть у розмові з дружиною говорить про себе у третій особі, чим підкреслюється пиха героя, який вже уявляє себе правителем Риму.

С. 282. *Артемідор.*— За Плутархом, грек Артемідор був учителем риторики в Римі. Буваючи в сім'ях патриціїв, він довідався про змову проти Цезаря, але його застереження прийшло запізно.

С. 286. *Твого ж бо брата Засуджено законно на вигнання.*— Брат Метелла Цімбра був вигнаний з Риму як прихильник Помпея.

І Брут коліна Даремно гнув.— Змовники звертаються до Цезаря з проханням, щоб збудити в ньому зарозумілість майбутнього тирана. Брутальна відмова Цезаря провіщає деспотизм нового правителя Риму, і, таким чином, рішення змовників убити Цезаря стає зрозумілішим.

С. 287. *Et tu, Brutel*— За часів Шекспіра існував звичай прикрашати текст трагедій латинськими фразами. Проте в жодній з римських і грецьких хронік не наведено цих слів Цезаря. Очевидно, вони пов'язані з усною традицією і були знайомі Шекспірові ще зі шкільної лави.

С. 288. *Схиліться ж, римляни, обмиймо руки В його крові...*— В давні часи існував звичай змочувати руки в крові жертвних тварин. Брут сприймає вбивство Цезаря як жертву в ім'я свободи.

С. 290. *Ти впав тут, Немов зацькований, одважний олень...*— Традиційне порівняння. Сам Шекспір звертається до цього образу в «Дванадцятій ночі» (I, 1), в «Гамлеті» (V, 2) тощо.

С. 292. *Геката*— давньосхідна богиня, культ якої було перенесено до Греції. З V ст. до н. е. Геката стає володаркою душ померлих у підземному царстві.

...псів війни...— У пролозі до «Генріха V» Шекспір називає псами (хортами) війни голод, меч і вогонь.

С. 293. *Отаборивсь він за сім миль од Рима.*— За Плутархом, смерть Цезаря застала Октавія в Аполлонії. Сцена зі слугою і згадка про лист Цезаря — домисел самого Шекспіра.

С. 294. *Римляни, земляки, друзі!*— В англійській драматургії прозовими найчастіше були монологи комедійних персонажів, передусім блазнів. Промову, з якою Брут звертається до римлян, теж написано прозою. Шекспір підкреслює цим щирість і відвертість вдачі Брута. Зате у виступі Антонія чимало мовних прикрас.

С. 298. *Запам'ятавсь і літній вечір той, Як він одяг її в шатрі найперше, Розбивши нервіїв.*— Цезар переміг нервіїв, одне з галльських племен, у 57 р. до н. е. Навряд чи на ньому через 30 років була та сама тога. Зразок демагогії Антонія.

С. 303. *У нашім чорнім проскрипційнім списку.*— *Проскрипційні списки* укладалися ватажками політичної партії, що прийшла до влади. Особи, імена яких було включено до списків, вважались поза законом.

С. 304. *Ми повинні Негайно виступити, й нашу спілку Підсилити...*— Після смерті Цезаря Октавій, Антоній і Лепід уклали другий тріумвірат, розподіливши між собою римські володіння в Європі, Азії та Африці. Плутарх описує, що Октавій, якому тоді було лише 18 років, спочатку до спілки не входив. *Сарди*— столиця Лідії, в Малій Азії. Після перемоги перського царя Кіра, з 546 р. до н. е. входила до складу Перської імперії. Потім Лідію було приєднано до Римської держави.

С. 306. *При вході стануть Луцій і Тітіній.*— Деякі дослідники вбачають у цьому фрагменті помилку, яка виникла під час видання трагедії. Неможливо, щоб вхід до намету охороняв слуга Брута Луцій. Проте саме він повинен, замість Луцілія, передати доручення Брута. До речі, в наступній сцені Луцілій, а не Луцій, охороняє вхід до намету.

Ти засудив і осоромив Поллу...— Жителі Сард звернулись до Брута зі скаргою на хабарництво претора міста Луція Полли. Брут офіційно оголосив претора нечесним.

С. 309. *Плутон*— тобто Плутос. В античній міфології— бог багатства. В найдавніші часи Плутон і Плутос вважались єдиним богом. Пізніше Плутос став богом багатства, а Плутон— володарем підземного царства.

С. 310. *Погано ж цинік сей римув!*— *Циніки*— прибічники давньогрецької філософської школи. Дотримувались простоти звичаїв. Тут: невихована людина.

С. 311. *Ти філософію свою забув...*— Тобто філософію стоїцизму, прибічником якої вважав себе Марк Брут. Стоїки вбачали людське щастя у відмові від пристрастей, у поміркованості й спокої духу.

Порції не стало.— Передчасну смерть Порції (вона вмерла від якоїсь хвороби) було опостизовано республіканською легендою: Порція, дізнавшись про загибель Брута, сама заподіяла собі смерть, проковтнувши жарину. За Шекспіром, Порція наклала на себе руки, лише передчуваючи майбутню загибель чоловіка.

С. 312. *Філіппи*— місто в Македонії, яке було засноване Філіппом II, батьком Александра Великого.

С. 315. *Свинцевою торкнувся булавою Музики юного...*— Цей поетичний образ породжений двома різними реаліями. Неодмінним атрибутом охоронців порядку в Англії була булава, доторк якої до людини провіщав арешт.

Крім того, мова йде і про паличку бога сну Морфея. Схожий образ зустрічається і в «Королеві фей» Спенсера.

С. 318. *Гіблейських бджіл грабуєш...*— Ім'я Гібла має гора та трое міст на південно-східному узбережжі Сіцилії. Ці місця славились своїми пасіками та медом. Шекспір міг дізнатись про це з «Еклог» (I, 54) римського поета Вергілія.

С. 320. *Епікур* (341—270 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст. Вважав, що сенсом людського існування є досягнення тілесних та духовних утіх. Заперечував можливість втручання богів у життя людини. Був послідовним ворогом забобонів та марновірства.

С. 323. *Я взяв тебе у Парфії в полон...*— Кассій у 53 р. до н. е. брав участь у військовому поході Марка Красса проти парфян.

С. 325. *Фасос* — острів в Егейському морі, біля берегів Фракії. ...*Катоне юний...*— *Юний Катон* — син Марка Порція Катона Молодшого. Брат Порції, Брутової дружини.

ТРОІЛ І КРЕССІДА

П'єса зареєстрована Дж. Робертсом у Палаті торговців папером 7 лютого 1603 р. Через шість років відбулася її перереєстрація двома іншими видавцями, які одержали дозвіл королівського цензора сера Дж. Бока на публікацію п'єси. 1609 р. п'єсу надруковано великим Quarto під назвою «Історія про Троїла і Крессіду, як вона виконувалась його величності слугами в театрі «Глобус». Твір В. Шекспіра». Існує два варіанти цього видання. Текст друкованих версій тотожний, проте на титульному аркуші другого варіанта заголовков довший: «Славна історія про Троїла і Крессіду, що чудово змальовує зародження їхнього кохання, за цікавим посередництвом Пандара, принца Лікійського». В анонімній передмові повідомлялось, що п'єса ще ніколи не виконувалась на сцені. Проте ще при реєстрації «Троїла і Крессіди» Робертсом зазначалося, що п'єса входить до репертуару слуг лорда-камергера (слугами короля трупа почала називатися з 1603 р.).

Є кілька гіпотез пояснення цієї суперечності. Можливо, Робертс одержав рукопис до прем'єри гаданої вистави, яка чомусь не відбулася. Деякі дослідники вважають, що п'єса була все-таки поставлена чи то при дворі, чи то в юридичній школі Грейз-Інн. У цьому разі інсценізація «Троїла і Крессіди» могла збігтися з її виданням. Передмову було знято, в заголовок додано згадку про прем'єру. Не виключається, що п'єса від самого початку була задумана як твір для читання, про що повідомляє передмова другого варіанту Quarto. Спроби її постановки успіху не мали, і п'єса була знята з репертуару трупи.

У 1623 р. п'єса вийшла in folio, текст якого, певно, був відредагований на підставі Quarto 1609 р. Видавці використали і якийсь повніший список п'єси: Folio містить чимало рядків, відсутніх у попередніх публікаціях. Упорядники та